

Tema:
Från professionalisering
av yrken till
professionalisering av
yrkespraktiken



Socialt arbete i förändring

*– utmaningar och villkor inom utbildning,
forskning och praktik.*

Jubileumsbok 2022

ANNA ANGELIN & TORBJÖRN HJORT (red.)

Utdrag Tema professionalisering sid.181-250

ISBN: 978-91-7895-545-9

© Författarna och Socialhögskolan, 2022

Redaktörer: Anna Angelin & Torbjörn Hjort

Adress: Lunds Universitet, Socialhögskolan, Box 23, 221 00 Lund

Introduktion

LISA WALLANDER

Begreppet *professionalisering* tar sin utgångspunkt i det primära begreppet *profession*, och indikerar rörelse/förändring i vertikal eller horisontell riktning. Begreppets ursprungliga och sedvanligaste innebörd innefattar den förändring som sker när ett yrke övergår från att vara en icke-profession till att bli en profession. Men professionalisering kan också handla om professionella aktörers olika strategier för att – inom ramen för sitt dagliga praktiska arbete – göra anspråk på, ta ansvar för och stärka sitt praktik- och kunskapsfält. I den här inledningstexten kommer jag att kort diskutera dessa olika sätt att förstå professionalisering, och därefter presentera de tre texter som ingår i temat.

Till att börja med: låt oss hoppa över den definitionsstrid som länge har omgärdat begreppet profession, och bestämma att ”professioner är yrken som skapar och utför tjänster baserade på en viss teoretisk kunskap som man förvärvat genom specialiserad utbildning” (Brante, Svensson & Svensson 2019a, s. 17; jfr Molander & Terum 2008, s. 13). I mitten på förra seklet tilltog forskarnas intresse för professioner – det moderna samhällets ”spjutspetsar mot framtiden” (Brante 2014, s. 15) – och för den stegvisa process som ett yrke observerades genomgå för att bli till en profession. I en typisk sådan process förändrades yrket genom att det a) blev en heltidssysselsättning, b) fick en formell och specialiserad högre utbildning som krav, c) kompletterades av ett professionsförbund som tillvaratog medlemmarnas intressen, d) erhöll legitimation (statlig legitimitet för att utföra vissa bestämda uppgifter) och e) utvecklade och nedtecknade en professionsetisk kod (jfr Wilensky 1964). Till en början antogs processen vara relativt enhetlig och gemensam för alla professioner, men efter hand observerades variation i de professionaliseringsprocesser som beskrevs och analyserades i forskningslitteraturen. En anledning till variationen var att vissa tidiga modeller hade sin empiriska förankring i ett starkt selektivt urval studerade yrkesgrupper och deras kontexter; här handlade det framför allt om så kallade klassiska professioner från anglosaxiska länder. Dessa grupper professionaliserades typiskt ”underifrån”,

medan de allra flesta professioner i exempelvis Sverige istället har professionaliserats ”ovanifrån” (det vill säga att staten har varit en betydligt mer drivande aktör; Brante, Svensson & Svensson 2019a). En ytterligare anledning till variationen var att forskares olika sätt att teoretisera motiven till samt slutmålen för professionaliseringen hade betydelse för var de riktade sitt analytiska strålkastarljus (för en mer detaljerad redogörelse, se exempelvis Abbott 1988 eller Brante 2014). Oavsett en något svåröverskådlig heterogenitet inom forskningsfältet har det producerats en mängd fina fallbeskrivningar av enskilda yrkesgruppers professionaliseringsprocesser, varav exempelvis Stina Wingfors avhandling *Socionomyrkets professionalisering* (2004) är aktuell för vår del. Här lämnar vi beskrivningen av professionaliseringsbegreppets sedvanliga innebörd, och går vidare till att diskutera professionalisering av yrkespraktiken.

1988 publicerades Andrew Abbotts *The system of professions: An essay on the division of expert labor* – den utan tvekan mest citerade moderna klassikern inom professionsforskningen. Abbott (1988) förhöll sig kritisk gentemot den existerande forskningen om professionalisering, som enligt honom hade fokuserat mer på hur professioner var organiserade än på vad de faktiskt sysslade med. Eftersom professionalisering i mångt och mycket syftar till yrkesmonopol, det vill säga till kontroll över ett visst arbets-/praktikområde, menade Abbott att *arbetet i sig* bör ligga till grund för analysen. Dessutom kritiserade han forskningens gängse förfarande att studera ett yrke i taget. Professionalisering innefattar, enligt Abbott, en kamp om kontroll över ett visst arbete, och den kampen sker ofta i strid mellan olika yrkesgrupper. Därför bör man istället studera system av professioner. Här måste vi självklart nämna det stora forskningsprogrammet under ledning av Thomas Brante, och med sitt huvudsakliga säte här på Socialhögskolan, inom vilket en större tvärvetenskaplig grupp forskare har studerat och analyserat framväxten och förvandlingen av professioner inom sju praktik- och kunskapsfält i Sverige (Brante, Svensson & Svensson 2019a, 2019b).

I vårt aktuella sammanhang är det inte Abbotts (1988) historisk-sociologiska analyser på meso- och makronivå som är av störst relevans, utan hans fokus på det professionella arbetet som analysenhet. I och med lanseringen av hans teori såddes nämligen ett frö till ett slags performativ eller kognitiv vändning inom professionsforskningen, det vill säga där man började intressera sig för det professionella handlandet/arbetet och för den kunskap som ligger till

grund för detta. Denna vändning plockades senare upp och utvecklades vetenskapsteoretiskt av Thomas Brante (till exempel Brante, 2014). Abbotts huvudsakliga begrepp i analysen var *jurisdiktion*, vilket åsyftar de former av kontroll som skapar och upprätthåller länken mellan en profession och ett visst arbete (Abbott 1988, s. 20). Denna kontroll innefattar dels de olika sociala arrangemang som ramar in ett yrkesmonopol (till exempel utbildning/yrkesförbund/legitimation, jfr ovan). Men det som berättigar den *sociala* kontrollen är i själva verket den *kulturella* kontrollen av arbetet, med vilket avses en professions erkända anspråk på att kunna identifiera/formulera/definiera och lösa en viss uppsättning praktiska problem (det vill säga själva arbetsuppgifterna). Själva problemformuleringen och problemlösningen – här använder Abbott den medicinska metaforen *diagnosis, inference, treatment* – utgör de facto de grundläggande aktiviteterna i professionellt arbete, oavsett vilken profession det handlar om. Genom att förankra dessa aktiviteter i en kulturellt erkänd bas av abstrakt kunskap, där vetenskapen idag anses vara den främsta – om än inte den enda – källan, stärks och legitimeras en yrkesgrupps kulturella jurisdiktion. Utifrån Abbotts tvådelade förståelse av jurisdiktion är det således möjligt att delvis flytta fokus från professionaliseringens sociala villkor, sammanhang och konsekvenser, och istället analysera professionalisering i termer av hur olika professionsaktörer, inom ramen för sitt dagliga arbete med praktiska problem, gör anspråk på, tar ansvar för och stärker sitt praktik- och kunskapsfält. Bland aktörerna ingår, förutom praktikererna själva, bland annat de forskare, lärare och studenter som är knutna till en viss profession.

Mot bakgrund av ovanstående diskussion vill jag nu presentera temats tre bidrag, vilka sammantaget behandlar professionalisering av/i socialt arbete ur båda ovanstående perspektiv, det vill säga både med betoning på professionalisering ”av yrket” och ”av yrkespraktiken”, om dock med absolut tonvikt på det sistnämnda. I sitt kapitel *Hälso- och sjukvårdskuratorn* gör Eva Johnsson och Åsa Ritenius Manjer inledningsvis en rik historisk exposé över hälso- och sjukvårdskuratorernas drygt 100-åriga historia i Sverige och över deras strävan efter legitimation, vilken infriades den 1 juli 2019. Sedan ställer de sig frågan: betyder legitimationen att kuratorerna nu har kommit i mål (att professionaliseringen är fullbordad), eller innebär den att de står vid startlinjen inför nya utmaningar (som till exempel att i praktiken tydliggöra och förstärka sitt praktik- och kunskapsfält)? Utifrån sekundärdata och intervjuer

med kuratorer diskuterar författarna bland annat det intressanta förhållandet att kuratorernas psykosociala kunskapsbas i praktiken, det vill säga inom sjukvårdsorganisationen, visserligen är underordnad den medicinska, men att kuratorerna ändå har stor autonomi när det gäller att bestämma sina arbetsuppgifter, eller ”vem, vad och hur de ska hjälpa en patient eller anhörig”. Den relativa friheten att själva sätta gränser kring sitt praktikfält, utåt och inåt, förefaller dock åtföljas av en otydlighet i yrkesutövningen, vilket bland annat tar sig uttryck i svårigheter att sätta ord på sin kompetens och sitt kunskapsfält. Denna otydlighet kan i sin tur tyda på en sårbar juridisktion – på att subprofessionens legitimitet utåt eventuellt riskerar att försvagas. Johnson och Ritenius Manjer argumenterar således för att det arbets- och kunskapsmässiga innehållet i kuratorernas psykosociala praktik bör tydliggöras.

I sitt kapitel *Det sociala arbetet, politiken och juridiken* bjuder Sara Hultqvist och Martina Axmin in oss läsare till deras pågående samtal om juridik, politik och socialt arbete. Samtalet, vilket inleddes när de båda tillsammans med ytterligare ett par kollegor arbetade med att skriva ett remissvar till slutbetänkandet *Hållbar socialtjänst – en ny socialtjänstlag* (SOU 2020:47), lyfter på ett utomordentligt vis fram och ger mening åt den mycket angelägna men av akademiker inte sällan åsidosatta tredje uppgiften. Denna tredje uppgift handlar om de högre lärosätenas uppdrag att – utöver utbildning och forskning (två huvuduppgifter) – sprida kännedom om forskning och samverka med det omgivande samhället. En fråga som ställs i kapitlet är vilket ansvar som egentligen åligger forskare och lärare vid en professionsutbildning såsom socionomutbildningen att delta i politiska processer på makronivå? Författarna framhåller att vår lagstadgade uppgift att sprida och nyttiggöra vår forskning och våra specialiserade kunskaper exempelvis kan ske genom att vi deltar som experter i utredningar, författar remissvar och väcker offentlig debatt i frågor knutna till vårt praktik- och kunskapsfält. Genom att vara med och formulera problem samt bidra med kunskap om lösningar på makronivå kan forskare och lärare i ämnet socialt arbete både axla vetenskapspersonens särskilda demokratiska ansvar och bidra till att professionens kulturella juridisktion stärks. Hultqvist och Axmin menar att den höga förändringstakten i det sociala arbetets praktikfält och i de juridiska regelverk som omgärdar detta gör ansvaret extra stort: som representanter för professionen bör vi även ”stå upp för yrkesetiska värden, [...] jorda dessa värden och göra dem motståndskraftiga mot skiftande politiska vindar”. Sist men inte minst skapar kapitlet en

spännande kontinuitet med jubileumsskriften *Socialhögskolan i Lund 50 år*, genom att – precis som för 25 år sedan – bygga in tankar och idéer från egna intervjuer med Thage G Peterson, en tidigare student vid Socialhögskolan som är mera känd som talman, minister och FN-delegat.

I sitt kapitel *Socialarbetarens expertis: Kunskap i och om professionella bedömningar* tar sig Lisa Wallander an något av det mest centrala i det sociala arbetets praktik: nämligen praktikerns kunskapsanvändning (vilket relateras till expertis). Detta sker i form av en beskrivning och sammanlänkning av olika teoretiska perspektiv, vilka har sina ursprung bortanför det sociala arbetets traditionella teori- och forskningsfält. Ett centralt antagande i kapitlet är att användningen av specialiserad kunskap för att identifiera/formulera och lösa praktiska problem – det professionella arbetets grundläggande aktiviteter (jfr Abbott ovan) – i grunden utgör kognitiva (det vill säga tänkande-) göromål, vilka *tar sina främsta uttryck i de bedömningar man gör*. I sitt kapitel väljer Wallander att tillfälligt bortse från den oerhörda komplexitet som omgärdar socialarbetarens dagliga bedömningsarbete, och istället fördjupa sig i bedömningens kognitiva dimension. Hon anammar en etablerad distinktion mellan bedömning som tankeprocess vs slutsats, och diskuterar grundligt – och med exempel från det sociala arbetets praktik – teorier och forskning om domänkunskapens natur (kunskapen *i* bedömningar) och om våra tankeprocesser (kunskapen *om* bedömningar). I professionslitteraturen brukar man ofta tala om resan från novis till expert – en resa som i mångt och mycket handlar om att bli bättre och bättre på att lösa de problem som ryms inom ens praktikfält. Wallander menar att en förutsättning för att en sådan resa skall leda till rätt destination är just en förhöjd medvetenhet om hur ens samlade kunskap tar sig uttryck och formas i ens professionella bedömningar. I sin avslutande del ger hon exempel på strategier för en sådan ”professionalisering på individnivå”, hävdar att detta slags professionalisering sannolikt även stärker professionens kulturella jurisdiktion, och argumenterar för att resan/förändringsprocessen bör betraktas som ett kollektivt ansvar.

Referenser

- Abbott, A. (1988) *The system of professions: An essay on the division of labor*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Brante, T. (2014) *Den professionella logiken: Hur vetenskap och praktik förenas i det moderna kunskapssamhället*. Stockholm: Liber.
- Brante, T., Svensson, K. & Svensson, L.G. (2019a) *Det professionella landskapets framväxt*. Lund: Studentlitteratur AB.
- Brante, T., Svensson, K. & Svensson, L.G. (2019b) *Ett professionellt landskap i förvandling*. Lund: Studentlitteratur AB.
- Molander, A. & Terum, L.-I. (2008) Profesjonsstudier – en introduksjon. I: Anders Molander & Lars-Inge Terum (red.) *Profesjonsstudier* (ss. 13-27). Oslo: Universitetsforlaget.
- Wilensky, H.L. (1964) The professionalization of everyone? *American Journal of Sociology*, 70(2): 137–158.
- Wingfors, S. (2004) *Socionomyrkets professionalisering*. Akademisk avhandling. Göteborg Studies in Sociology No 20. Göteborg: Sociologiska institutionen, Göteborgs universitet.

9. Hälso- och sjukvårdskuratorn

EVA JOHNSON
ÅSA RITENIUS MANJER

Inledning

Fram till den 1 juli 2019 var kuratorer den enda högskoleutbildade gruppen inom hälso- och sjukvård som inte hade en yrkeslegitimation. För att få legitimation krävs utöver socionomexamen även hälso- och sjukvårdskuratorsexamen om 60 högskolepoäng.¹ Hälso- och sjukvårdskuratorer blir därmed den första yrkesgruppen inom socionomkollektivet med legitimation. När en yrkesgrupp får statlig legitimation innebär det ur ett formellt perspektiv dels en garanti för att yrkesutövaren har en viss kunskapsnivå och vissa personliga egenskaper, dels en information till allmänhet, närstående, samarbetspartners och arbetsgivare om kompetens och lämplighet (Socialstyrelsen 2014). Det är också en indikator på professionell stängning (Weber 1922/1983), vilket innebär att yrkesutövarna har ensamrätt att utöva ett visst yrke och ansvara för yrkesverksamhetens innehåll. Innehållet i kuratorernas yrkesverksamhet beskrivs på följande sätt av Svensk Kuratorsförening: ”Målet för psykosocialt arbete i hälso- och sjukvård är att stärka individers och gruppers möjligheter att hantera inre och yttre påfrestningar samt att arbeta för förändringar i den sociala miljön så att människors livssituation utvecklas gynnsamt” (Svensk Kuratorsförening 2022). Att hälso- och sjukvårdskuratorer nu kan få legitimation väcker frågor om sjukhuskuratorers yrkespraktik och om den förändras på något sätt. Innebär det att ha kommit i mål efter många års strävan mot legitimation eller är det starten på något nytt för yrkesgruppen?

I det här kapitlet kommer vi att beskriva och diskutera hälso- och sjukvårdskuratorers historia och nutid. Påverkar legitimation deras arbetsituation avseende autonomi, jurisdiktion och relation till andra yrkes-

¹ Under en femårsperiod finns övergångsregler för yrkesverksamma att ansöka om legitimation.

grupper? Förändras yrkets legitimitet i organisationen? Vilka möjligheter och farhågor kommer till uttryck? Vi utgår från tidigare forskning, utredningar och offentligt material i den historiska delen. I det avsnitt som handlar om hälso- och sjukhuskuratorsyrkets nutida arbetssituation använder vi oss även av material från de samtal vi författare haft i forskningscirkel med ett tjugotal hälso- och sjukhuskuratorer inom somatisk sjukvård.

Våra utgångspunkter för kapitlet bygger på våra kunskaper som forskare, men också på en tidigare erfarenhet av att ha arbetat som hälso- och sjukvårdskuratorer. Kapitlet är organiserat så att vi i nästa avsnitt redogör för de professionsteoretiska begrepp vi använder och de beskrivningar och analyser vi gör om hälso- och sjukvårdsvårdskuratorsyrket. Därefter ges en kort historisk tillbakablick av kuratorsyrkets framväxt i Sverige. Enligt Andrew Abbott (1988) ger en professions historia möjlighet att förstå hur gränser och legitimitet uppstår inom och mellan professioner i en organisation. Därefter lyfter vi fram några olika aspekter av kuratorsyrket idag med fokus på dess organisering, arbetsuppgifter, autonomi och jurisdiktion. I relation till dessa aspekter belyses några dilemman som sjukhuskuratorer ställs inför.

Teoretiska utgångspunkter

Att få yrkeslegitimation kan bidra till förstärkt jurisdiktion och diskretion (handlingsutrymme) i yrkesutövningen (Abbott 1988; Freidson 2001; Molander & Terum 2008). Andrew Abbott (1988, s. 20) definierar *jurisdiktion* som länken mellan professionen och det arbete som utförs, det vill säga ett specifikt yrkesområde. Inom detta område bevakar professionen sina yrkesuppgifter i konflikt med andra, så kallade gränsstrider (jfr Webers begrepp stängningsprocesser). Gränsstrider blir tydliga i professioners vardag och inte minst i flerprofessionella arbetsgrupper och organisationer, vilket hälso- och sjukvården är ett tydligt exempel på. En yrkesgrupps jurisdiktion omfattar dess kunskapsbas, arbetsområde och arbetsuppgifter, lön och erkännande för sitt arbete. En viktig aspekt av jurisdiktionen är yrkesgruppens *professionella autonomi*, vilket definieras som frihet i det professionella yrkesutövandet. Det innebär att det finns utrymme för självständiga beslut i en rad frågor, det vill säga den diskretion eller det handlingsutrymme ett yrke har i sitt yrkesutövande och i sin organisation (Brante 2009; Gross et al. 2007). Abbott

(1988:40) skriver att den professionella praktikens essens utgörs av tre delar; *diagnos, slutledning och behandling*. Dessa aspekter utgör grunden för autonoma bedömningar och problemlösningar där den professionella kunskapen kommer till uttryck och vidareutvecklas, och som i detta fall, hälso- och sjukvårdskuratorers kunskap och kompetens om psykosociala problem i en medicinsk praktik (Forinder & Olsson 2014). Autonomi omfattar både den enskilda yrkesutövaren och professionen som kollektiv och är något som värnas om. För den enskilde yrkesutövaren handlar den professionella kontrollen och friheten om att kunna bestämma över sin konkreta arbetssituation, vilket kan definieras som arbetsautonomi (Brante et al. 2015). Den professionella autonomi är således en viktig aspekt av det som Abbott definierar som jurisdiktion. Professioners strävan efter jurisdiktion är en pågående process som innefattar makronivå med samhällets förändrade och skilda politiska villkor, mesonivå där professionssystemet finns och kan ses som en strukturerande länk mellan profession och stat, medan mikronivå handlar om processer inom professionen. Nivåerna hänger samman och påverkar varandra. Kampen att etablera professionell auktoritet och monopol har varit en drivande kraft bakom yrkesgruppers professionalisering tillsammans med faktorer som utveckling av professionella färdigheter och reglering av relationen mellan profession och stat.

Kuratorsyrket i ett historiskt perspektiv

Socialt arbete i hälso- och sjukvård i Sverige har en dryg 100-årig historia och har påverkats av samhällsförändringar, idéhistoriska strömningar, organisering, professionsstrategier och professionaliseringsprocesser. Vi vill här ge en kort historisk sammanfattning av betydelsefulla aktörer och skeenden. Centralförbundet för socialt arbete (CSA) var en viktig organisation för framväxten av socialt arbete inom hälso- och sjukvården liksom svenska föreningen för psykisk hälsovård (SFPH). De var influerade av Jane Addams och Mary Richmond i USA för deras utveckling av Social Diagnos och metoden ”social casework” (Piuva 2021, s. 288). De första kuratorerna i hälso- och sjukvården anställdes 1914 (slöjdlärarinnan Gertrude Rohde) och 1921 (sjuksköterskan Jane Norén). Rohde arbetade för de ”sinnessjuka” och hennes arbetsuppgifter innebar att utreda patienternas sociala och ekonomiska situat-

ion, försvara deras rättigheter, förvalta medel och ägodelar samt att förbereda för ett liv utanför institutionen. Hon skulle också ge råd och stöd till patienten och dennes anhöriga (Olsson 1999; Lalos et al. 2014; Johnsson & Svensson 2019). Norén arbetade inom kroppssjukvården och hennes arbetsuppgifter var delvis desamma, men hon skulle också effektivisera sjukvården genom samarbete med offentliga och privata hjälpverksamheter (Olsson 1999; Lalos et al. 2014). Under första hälften av 1900-talet bestod kuratorsarbetet av att ta hand om patienternas medel, socialt utredningsarbete vid exempelvis abort, sjukbidrag, ordna sysselsättning och göra intelligensmätningar (Olsson 1999). Flera av dessa arbetsuppgifter övergick till andra yrkesgrupper eller försvann på grund av ny lagstiftning (se Olsson 1999; Esbjörnsson & Johansson 2006).

Det var oklart vilken utbildning som krävdes för att arbeta som kurator. Sjuksköterskor kunde få sådana tjänster, men även de med någon form av social utbildning. När Svensk Kuratorsförening bildades 1944 fanns ett sjuttiofem kuratorer anställda. Vid deras årsmöte beslutades att examen från Socialinstitutet skulle gälla som kompetenskrav för kuratorstjänst samt medlemskap i föreningen. I och med det sätts en gräns i förhållande till andra yrkesgrupper och är ett första steg mot en professionell stängning. Några år tidigare hade Socialinstitutet startat ”den mentalhygieniska” kursen vilken var starkt influerad av den mentalhygieniska rörelsen, som strävade efter att ”nä ut till hela samhället med psykiatriska och psykologiska förklaringar till social framgång och misslyckanden” (Piuva 2005, s. 121). Genom påverkan och förebyggande arbete ville man nå ut till alla i samhället via upplysning med hjälp av de utbildade, fostrande och vårdande professionerna. Individerna skulle förstås i sitt sociala sammanhang. Den psykologiska och psykoanalytiska rörelsen skapade tillsammans med den mentalhygieniska rörelsen arbetssätt med *samtal* i centrum. Rådgivningsbyråerna byggdes ut och blev en viktig plattform för utvecklingen av kuratorsyrket (Johnsson & Svensson 2019; Piuva 2021). Att ha mer fokus på samtal, både med patienter och anhöriga, innebar också behov av nya och fördjupade kunskaper om relationer och psykosociala perspektiv i socialt arbete. Den *mentalhygieniska kursen* bedrevs mellan 1939–1970 och ersattes sedan med *fortbildning i psykosocialt arbete* mellan 1971–1989, vilken ersattes med *psykoterapeutprogram i socialt arbete* och de nystartade *hälso- och sjukvårdskuratorsprogrammen* (Piuva 2021, s. 286).

Från ett mer övergripande professionssociologiskt perspektiv är kuratorers historiska utveckling med fokus på samtal och ett psykosocialt synsätt definierat som ett psykosocialt fält (Johnsson & Svensson 2019; Svensson & Johnsson 2019). Socionomers ideal i detta fält är individinriktat och samtalsterapeutiskt och företräds av kuratorer till skillnad mot socialsekreterares juridiska ideal med sitt fokus på utredning och myndighetsutövning (Bengtsson, 2020; Svensson & Svensson, 2021). En tudelning av socionomprofessionen beskrivs av Ulla Pettersson (2001) genom de ideologiska diskussioner som under 1960- och 1970-talen påverkade socialt arbete så till den grad att det ledde till en identitetskris med konsekvenser som innebar en inomprofessionell delning. En falang ville behålla det gamla och fördjupa de terapeutiska inslagen i behandlingen av klienter medan den andra falangen sökte andra modeller där sociala problem sågs som samhällsproblem. Dessa två ideal kan också återfinnas i socionomutbildningen och Katarina Piuva (2021) beskriver det som att det funnits en spänning mellan ett socialt och strukturellt perspektiv och ett psykosocialt och relationellt perspektiv (individuellt perspektiv). Det psykosociala perspektivet, som präglar hälso- och sjukvårdskuratorers arbete, handlar om hur individen påverkas och utvecklas i samspel med andra människor och den sociala omgivningen (Piuva 2021, s. 285). Med ett sådant perspektiv är den centrala och gemensamma uppgiften och metoden samtal med patienter och klienter i terapi och rådgivning (Johnsson & Svensson 2019; Svensson & Johnsson 2019).

Strävan efter legitimation

Som vi skrev inledningsvis är en statlig yrkeslegitimation en indikator på professionell stängning. För hälso- och sjukvårdskuratorer har strävan efter legitimation varit aktuell sedan 1958 då Akademikerförbundet SSR började driva legitimationsfrågan. Utöver fackförbundet har också Svensk Kuratorsförening varit aktiva aktörer. Regeringen tillsatte en översyn av bestämmelserna om legitimation och behörighet inom hälso- och sjukvårdsområdet 1980. I anslutning till detta tillsattes en kommitté av Akademikerförbundet SSR där sjukhuskuratorns arbetsuppgifter skulle ses som ett integrerat socialt expertkunnande med ett medicinskt och naturvetenskapligt synsätt (SOU1983;33). Vi denna tidpunkt bedömde behörighetskommittén kuratorers arbetsuppgifter inte ha sådan betydelse för patientsäkerheten att det fanns

anledning för staten att rättsligt reglera yrkesutövningen och kompetensen (Ibid.). Tio år senare avlogs ansökan om kuratorslegitimation igen, bland annat med motiveringen att kompletterande utbildning efter socionomexamen var tillräcklig då kuratorer inte arbetade med egentlig sjukvård (SOU 1996:138). Drygt 10 år senare, 2010, togs legitimationsfrågan upp igen tillsammans med specifik vidareutbildning, men inte heller vid detta tillfälle ansåg utredningen att det behövdes. När sedan Socialstyrelsen fick i uppdrag av regeringen att utreda legitimationsfrågan 2013 gjordes den sammanfattande bedömningen att det fanns behov av att införa legitimation för kuratorer (Socialstyrelsen 2014). Skälen för detta var patientsäkerhet, yrkesrollens innehåll, utbildningens innehåll och nivå samt internationella förhållanden. Genom att föreslå en vidareutbildning inom socialt arbete löstes problemet från 2010 och regeringen gav uppdrag åt Universitetskanslersämbetet (UKÄ) att lämna förslag till en specialistutbildning för kuratorer inom hälso- och sjukvård, vilken infördes i högskoleförordningen 1 januari 2019. I kuratorers strävan efter legitimation har aktörer på makro-, meso- och mikronivå påverkat och medverkat till beslutet. På makronivå gav regeringen i uppdrag till socialstyrelsen och UKÄ att genomföra en utredning. De samarbetade med Akademikerförbundet SSR, som representerade professionen - (mesonivå), vilka i sin tur hade kontakter med företrädare på fältet - (mikronivå). Vilken betydelse legitimationen får för de enskilda hälso- och sjukvårdskuratorerna och för deras legitimitet i organisationen vet vi ännu inget om. Vi ska nu i nästkommande avsnitt diskutera några av de aspekter av och på arbetet som kan ha betydelse.

Att vara hälso- och sjukvårdskurator i nutid.

Innan vi beskriver förutsättningarna för hälso- och sjukvårdskuratorers arbete idag och deras funderingar om betydelsen av att få legitimation, vill vi ge en snabb överblick över de samhällsförändringar som skett och som påverkat arbetet inom hälso- och sjukvården. Välfärdsstatens framväxt innebar bland annat att antalet kuratorer under 1980-talet ökade till cirka 2 500 anställda (Johnsson & Svensson 2019). Antalet fördubblades i princip sedan fram till 2018, då cirka 4 500 kuratorer var anställda inom hälso- och sjukvården nationellt (SSR). Välfärdsstaten har förändrats och under de senaste decennierna har nyliberala strömningar med individualisering och privatisering av psyko-

sociala och sociala problem påverkat hälso- och sjukvården och därmed kuratorernas yrkesfält. Det har skett i en period då krav på effektivitet och ekonomisk lönsamhet ökat inom flera välfärdssektorer (Hartman 2011). Hälso- och sjukvården har under samma tidsperiod genomgått stora strukturomställningar, bland annat för att kunna möta ett ökat behov av integrerad vård, en allt större och åldrande population, fler multisjuka samt ökade flyktingströmmar med vårdbehövande personer utan kunskaper om det svenska samhället (SOU:2016:2). Dessa omfattande strukturförändringar har av många liknats vid ett stålbad (Larsson Taghizadeh & Lindbom 2014), och bidragit till en alltmer marknadsanpassad organisationsstruktur som ställer högre krav på både personal och patienter att agera på rätt sätt vid rätt tidpunkt (Nordgren 2005). Men även om den medicinska vården gör stora framsteg som innebär hälsovinster, kortare vårdtider och bättre överlevnadsmöjligheter för många människor är en vanlig uppfattning att sociala, psykologiska och mellanmänskliga aspekter av vården inte beaktas i motsvarande omfattning. Elisabet Sernbo (2019, s. 24–26) beskriver det som att sjukvården får allt större svårigheter att dra gränser mellan samhällsliga och medicinska dimensioner, det vill säga hälsa och ohälsa i relation till det sjukvårdande uppdraget och i förhållande till sociala och psykosociala problem.

Organisation och organisering

Hälso- och sjukvården är av tradition en hierarkiskt uppbyggd organisation med flera olika medicinska professioner. Kuratorer är den enda professionen med samhällsvetenskaplig utbildning, vilken även inkluderar viss juridisk kompetens. I och med att den övervägande majoriteten av de som arbetar inom hälso- och sjukvården har en sjukvårdsutbildning är det också den kunskapsbasen som är den överordnade. Den samhällsvetenskapliga kunskapsbasen är underordnad den medicinska vilket ger kuratorer en underordnad position i relation till de övriga medicinska professionerna. Manuela Sjöström (2013) visade i sin studie hur svenska sjukhuskuratorer anpassade sig till det medicinska sammanhang de arbetade i och använde en så kallad mimetisk strategi. Det innebär i praktiken att kuratorer formar sitt jurisdiktionära arbete genom att smälta in i organisationen. Genom att hävda den professionella gruppens närhet till vårdkontexten, det vill säga den överordnade medi-

cinska kontexten när det gäller kunskapsbasen, upplevs närheten till moderprofessionen socialt arbete, utbildningen och facklig organisering som hindrande. Men, det är inte bara organisation och organisering som bidrar till en underordnad position. I socialt arbete saknas en enhetlig begreppsapparat och professionell terminologi vilket kan leda till att det specifika sociala arbetet osynliggörs (Svensson, Johnsson & Laanemets 2021, s. 243). Vi författare har träffat hälso- och sjukvårdskuratorer i fokusgruppintervjuer och i forskningscirkel för att diskutera deras arbete, syn på legitimation och den kunskap de använder i sitt arbete. I de samtal vi haft med kuratorerna var ett vanligt tema att ”de tappat sitt språk”. De hade svårt att sätta ord på sin kompetens och kunskap med begrepp och teorier i socialt arbete. Ett återkommande tema har handlat om hur ”mjuka värden”, som att patienter exempelvis kan känna sig rädda, förstås och används i en organisation som styrs av vårdprogram och manualer. Det kan bli en språklig krock som innebär att kuratorerna kommer längre bort från kärnverksamheten som är inriktad på snabba vårdförlopp och att patienten ska vara så kort tid som möjligt inom vården. Därmed blir det svårt att hävda sin kompetens i organisationen och en mimetisk strategi underbyggs, det vill säga anpassning till det medicinska sammanhanget och språket.

Vi vill här ta in ett exempel om hur organiseringen av hälso- och sjukvårdskuratorer förändrats och som bidrar till att förstå anpassning i den medicinska organisationen. Fram till 1990-talet fanns det på de flesta sjukhus en administrativ särorganisation där kuratorer drev kuratorsfrågor för kuratorskollektivet, inkluderat utbildningar. När denna organisering av kurativt hälso- och sjukvårdarbete försvann har konsekvensen blivit ett försämrat professionellt inflytande och möjligheter till utbildning har beskrivits på flera håll (Lalos et al. 2014, s. 18). Numera är kuratorerna så kallat klinikanställda, vilket innebär att deras överordnade oftast har en medicinsk utbildning och därmed synliggörs och tydliggörs den underordnade positionen. Att gemensamt driva professionsspecifika frågor har splittrats och de kollegiala samtalen minskat på bekostnad av tillhörighet och solidaritet med den klinik man arbetar på. Personlig erfarenhet och kunskap speglas i relation till den klinik/mottagning de arbetar på och det kan innebära svårigheter att gemensamt identifiera och lyfta frågor som stärker yrkesgruppens position på lång sikt. Hälso- och sjukvårdens organisering bidrar till att stärka en mimetisk strategi och yrkesidentiteten som kurator, specialist på socialt och psykosocialt arbete, försvagas.

Därmed blir det svårt att markera de gränser och definiera det som är hälso- och sjukvårdskuratorers jurisdiktion. Undantag finns dock. Vid ett av de sjukhus där vi haft samtal med kuratorer finns en gemensam arbetsplats där de har daglig kontakt med varandra och kan driva gemensamma frågor.

Arbetsuppgifter, gränssättning och autonomi

Vad innebär det dagliga arbetet för hälso- och sjukvårdskuratorer i somatisk vård? Akademikerförbundet SSRs vision om socialt och psykosocialt arbete uttrycks på följande sätt: "Kuratorer verkar för att säkerställa och förstärka det sociala, psykosociala och socialrättsliga perspektivet i hälso- och sjukvård. Visionen är att det sociala perspektivet tillmäts lika stor betydelse som det medicinska och det psykologiska" (Akademikerförbundet SSR). Med detta perspektiv, som också varit centralt i beslutet om legitimation, ska vi gå vidare och undersöka och diskutera hälso- och sjukvårdskuratorerens arbetsuppgifter och autonomi. I den professionella kärnan finns själva yrkesutövandet, det vill säga vad det är man gör på jobbet. I Sernbos studie (2019) av kuratorer framkom att mycket av det arbete som görs idag, liknar det som beskrivits sedan yrkets tillkomst, det vill säga att fungera som stöd och hjälp åt patienter och närstående samt ha kontakt med personal både inom och utanför organisationen. Hänsyn ska tas till olika intressen såsom patienters behov, organisationens krav, mellan socialt arbete och medicinsk kunskap och praktik samt mellan, innanför och utanför sjukvården (ibid.). Liknande situationer beskriver också de kuratorer som vi samtalat med. Organiseringen av arbetet sker ofta i ett "tomrum" som skapats av andra yrkesgrupper (jfr Sernbo 2019). Konkret innebär det att en sjuksköterska eller läkare beslutar om kuratorskontakt för en patient eller anhörig. Beroende på vilka förväntningar som finns på denna kontakt, kan det ibland bli fel. En av kuratorerna uttryckte det som att "de tror att jag kan läsa i en kristallkula". En kurator ger röst åt detta:

Alla känner inte till vad jag som kurator gör eller kan göra. Jag går runt och pratar med alla men ibland är det tröttsamt att göra reklam för sitt arbete. Hade varit bättre om jag fick använda den tiden till att träffa patienter och deras anhöriga.

Men det finns alltid två sidor av myntet. Andra kuratorer beskrev det snarare som en möjlighet att profilera sig utifrån den egna kunskapsbasen och intres-

sen. Genom att tydliggöra sina arbetsuppgifter ändrades rollen från att vara en allmän fixare till att få remisser från övriga i teamet med en tydlig frågeställning att besvara. Att lyfta fram psykosociala behov och interventioner tydliggjorde kurators kompetens och gav dem tolkningsföreträde och inkludering i klinikkens medicinska team. På så sätt skapade kuratorerna förutsättningar för en kuratorskontakt, att precis som övriga yrkesgrupper, sätta upp tydliga gränser för det egna arbetet. Exempelen visar på bedömningar utifrån olika kunskaper och kompetenser. Den medicinska personalen, oavsett om det är en sjuksköterska eller läkare, gör sin bedömning utifrån ett medicinskt perspektiv. Hälso- och sjukvårdskuratorn gör däremot sin bedömning av behovet utifrån ett socialt och psykosocialt perspektiv.

I vår framställning hittills kan hälso- och sjukvårdskuratorer kanske uppfattas som en homogen yrkesgrupp. I de samtal vi haft med kuratorer ges en annan bild, vilken också ligger i linje med annan forskning (Olsson 1999; Sernbo 2019). Genom att fokusera på olika strategier framträder istället en heterogen grupp som bedriver ett professionellt arbete. Vi vill nu knyta an till den ovan beskrivna situationen, där andra yrkeskategorier förmedlar patienter till kuratorn. Även om irritation väcks kan det också innebära en situation, som ger kuratorn möjlighet att tydliggöra sin *yrkesmässiga gräns* av sitt arbete för andra yrkesgrupper. En kurator berättade om en situation när sjuksköterskan kontaktade henne om en patient som hade en problematisk boendesituation. Kuratorn svarade att det inte var hennes uppgift att hjälpa patienten med förmedling av stöd hos boendesamordnare, ”det är inte mitt arbete”. Att ha en roll som ”fixare”, det vill säga att hjälpa sjuka patienter med praktiska saker har låg status inom kuratorsyrket. Här sätts en gräns som mot andra yrkesgrupper, men också för andra kuratorer, det vill säga vilka arbetsuppgifter som *inte* ingår i det psykosociala kuratorsarbetet. Temat som återkommit vid flera tillfällen, och som även annan svensk forskning visar (Sernbo 2019; Olsson 1999), pekar på att mer konkreta sociala insatser inte alltid ingår i hälso- och sjukvårdskuratorsyrkets område eller jurisdiktion.

Vi skrev ovan om arbetsuppgifter med låg status som kuratorer beskriver som icke önskvärda i sin yrkesutövning och flera kuratorer berättar om att det är svårt att hitta en balans mellan psykosocialt behandlingsarbete och praktiskt ”fix” arbete. Vi ger här ett exempel på en situation som innehåller bägge aspekterna av yrkesutövningen.

Kuratorn möter en kvinna som är inlagd på sjukhus på avdelning X. Kvinnan är mycket orolig eftersom hennes sedan länge sjuke make samtidigt är inlagd på en annan avdelning. De kan inte klara sig utan hjälp från sociala myndigheter när de kommer hem. Kuratorn lyssnar på hennes oro och inser att det finns flera olösta trådar som kräver samordning för att avlasta kvinnan som tagit mycket ansvar. Kuratorn kontakter biståndshandläggaren för diskussion kring vilket stöd som behövs. Kuratorn går därefter till den avdelning där mannen är inlagd och informerar honom och personalen där. Efter det att kvinnan skrevs ut hade kuratorn ett uppföljande samtal med henne och kvinnan var nöjd och trygg i situationen.

I den här beskrivningen kan vi tillämpa Abbotts (1988) resonemang om den professionella praktikens essens; diagnos, slutledning och behandling. Kuratorn samtalar med kvinnan och gör en bedömning av situationen, *diagnos*, utifrån detta drar hon *slutledningen* att kvinnan behöver social och psykosocial hjälp och *behandlingen* blir ett stödsamtal, kontakt med biståndshandläggare, information till maken och uppföljande samtal. Situationen innehåller både en situation där kuratorn lyssnar och stöttar patienten samtidigt som det är uppenbart att praktiskt stöd, eller ”fix” är nödvändigt för att lösa situationen. Hon utgår från sin sociala och psykosociala kompetens, det vill säga kunskap om mellanmänniska relationer, psykosocialt stöd, juridik och kunskap om samhällets stödinsatser.

Exemplet ovan beskriver en psykosocial intervention med syfte att underlätta för både patient och anhörig. Ibland kan stödjande samtal inkludera andra yrkesgrupper inom organisationen. Samtalskompetensen har hög status och värnas om (Dellgran, 2008). I samtalen med kuratorer beskrivs kuratorn som en ”etik-kompass” som ger utrymme att prata om svåra frågor. Här beskrivs också det som upplevs som en unik kompetens i jämförelse med andra yrkesgrupper, kompetensen att stanna upp och reflektera kring såväl svåra situationer som eget förhållningssätt. Att arbeta med patient- eller anhörigrupper beskrivs som ett viktigt och angeläget arbete, då fokus byts från det medicinska till det känslomässiga. Kuratorernas kompetens innebär också att skapa förutsättningar för det mellanmänniska i en medicinsk miljö. Att bedriva exempelvis stödjande arbete med patient- eller anhörigrupper sker ofta subtilt, det beslutas ofta av kuratorn själv och det är inte självklart att det tas upp för diskussion eller information i det arbetslag man ingår i eller på den avdelning man arbetar. Sernbo (2019) har beskrivit detta som ”att

flyga under radarn”. Det kan tolkas på olika sätt. I så måtto har hälso- och sjukvårdskuratorer hög grad av autonomi i sitt arbete, det vill säga att de själva kan bestämma vem, vad och hur de ska hjälpa en patient eller anhörig. När hälso- och sjukvårdskuratorer använder sin autonomi genom att ”flyga under radarn” synliggörs inte deras arbete, vilket gör det otydligt, inte minst för andra yrkesgrupper. Att få sig tilldelade patienter och arbetsuppgifter av andra yrkesgrupper uppfattas som irriterande. Härvidlag uppstår ett dilemma, det vill säga att det finns två hänsyn som står i motsättning till varandra: värnandet om den professionella autonomin sker på bekostnad av en försvagad och otydlig jurisdiktion. Det kan också uttryckas som att vara fri eller utanför det medicinska sammanhanget.

Hälso- och sjukvårdskuratorsyrket innebär en position där hänsyn ska tas till olika intressen såsom patientens behov och organisationens krav. Det innebär att synliggöra psykosociala aspekter i en medicinsk kultur. Det handlar om att ha en grundläggande kompetens i socialt arbete, om hälso- och sjukvård, sjukdomars påverkan på patienters psykosociala situation, etiska frågor och att definiera vad det innebär att arbeta i ett gränsland mellan det psykosociala och det medicinska. De gränser som beskrivs för yrkesgruppen är rörliga och möjliga att själv påverka efter egna behov, kunskap, erfarenhet, personlighet och intresse. En risk med alltför personligt anpassade gränser är att det uppstår otydlighet för andra yrkesgrupper men också för patienterna och deras anhöriga.

Hälso- och sjukvårdskuratorers tankar om legitimation och några slutkommentarer

För hälso- och sjukvårdskuratorsyrket innebär legitimation en ny situation. De som arbetat länge har möjlighet att ansöka om legitimation under en avgränsad tidsperiod (5 år) och den första gruppen studenter som studerat på Hälso- och sjukvårdskuratorsprogrammet examinerades i juni 2021. Än så länge finns det ingen möjlighet att veta vad det kommer att innebära. I detta avsnitt vill vi förmedla några av de tankar som vi tagit del av i samtal med kuratorer. Utöver det diskuterar vi hur det kan påverka yrkesgruppen som helhet och sjukvårdsorganisationens ansvar att anpassa sig till det nya legitimationsyrket.

I samtalen med sjukhuskuratorer har vi mött i huvudsak två typer av förhållningssätt. För flera av de yrkesverksamma uppfattar man legitimation som

att man äntligen kommit i mål. Det har varit en markering som man längtat efter. Legitimationen innebär att man för sig själv, och inför andra yrkesgrupper nu har samma grad av legitimitet inom organisationen. Om kuratorsyrket fått större legitimitet inom sjukhusorganisationen vet vi ännu inget om. När det fanns möjlighet ansökte de yrkesverksamma för att få sina erfarenheter och kunskaper godkända för legitimation som hälso- och sjukvårdskurator. Ett annat förhållningssätt hade de som reflekterade kring vilka eventuella nya krav som kunde ställas på dem. De funderade på sin kunskap och yrkeskompetens och om den behövde fördjupas och vilket yrkesmässigt ansvar som följer legitimationen. Dessa strategier och funderingar ligger inom ramen för hälso- och sjukvårdskuratorsyrkets utveckling. I tidigare forskning och i samtalen med kuratorer har vi sett att det finns en hög grad av autonomi i kuratorsyrket, men att det ibland kan innebära att de yrkesmässiga gränserna blir otydliga. För att tydliggöra sitt arbete och professionella fält är det viktigt att synliggöra det psykosociala arbetet.

En annan viktig aspekt handlar om hur hälso- och sjukvården förhåller sig till legitimerade kuratorer. För närvarande finns det inga krav från organisationens sida att en kuratorstjänst ska tillsättas med en legitimerad kurator. Om inte organisationen och professionen driver kravet att hälso- och sjukvårdskuratorer ska vara legitimerade är inte professionen stängd i den bemärkelse Weber menar. Professionen har heller inte uppnått en tydlig jurisdiktion – trots legitimation har hälso- och sjukvårdskuratorernas område fortfarande otydliga gränser.

Referenser

- Abbott, A. (1988) *The System of Professions. An Essay on the Division of Labor*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Bengtsson, M. (2020) *Karriär och profession. Om positioner, statushierarki och mobilitet inom sionomyrket*. Akademisk avhandling. Lund: Socialhögskolan, Lunds universitet.
- Brante, T. (2009) Vad är en profession? – Teoretiska ansatser och definitioner. I: H. Lindh (red.) *Profession och vetenskap – idéer och strategier för ett professionslärosäte*. Vetenskap för profession, rapport nr 8. Borås: Högskolan i Borås.
- Brante, T., Johnsson, E., Olofsson, G. & Svensson, L. G. (2015) *Professionerna i kunskapssamhället. En jämförande studie av svenska professioner*. Stockholm: Liber.
- Dellgran, P. (2008) Fattigdomens professionalisering och flykten från myndighetsutövningen. I: Hans Swärd & Lena Engelmark (red.) *Fattigdom utan gränser*. Stockholm: Carlsson.
- Esbjörnsson, B. & Johansson, A. (red.) (2006) *Från social fixare till psykosocial expert. Kuratorer berättar*. Stockholm: TAM Arkiv.
- Forinder, U. & Olsson, M. (2014) Teorier och metoder i kuratorsarbete. I: Ann Lalos, Björn Blom, Stefan Morén & Marianne Olsson (red.) *Socialt arbete i hälso- och sjukvård. Villkor, innehåll och utmaningar*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Freidson, E. (2001) Professionalism. *The Third Logic*. Cambridge: Polity Press.
- Gross, R., Tabenkin, H. m fl. (2007) Factors Affecting Primary Case Physicians Perceptions of Health System Reform in Israel. Professional Autonomy versus Organizational Affiliation. *Social Science & Medicine*, 64(7): 1450–1462.
- Hartman, L. (2011) *Konkurrensens konsekvenser - Vad händer med svensk välfärd?* Stockholm: SNS förlag.
- Johnsson, E. & Svensson, L. G. (2019) Den psykosociala integrationens fält. I: Thomas Brante, Kerstin Svensson & Lennart G. Svensson (red.) *Det professionella landskapets framväxt*. Lund: Studentlitteratur.
- Lalos, A., Blom, B., Morén, S. & Olsson, M. (red.) (2014) *Socialt arbete i hälso- och sjukvård. Villkor, innehåll och utmaningar*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Larsson T., Jonas & Lindbom, A. (2014) Protests against Welfare Retrenchment: Healthcare Restructuring in Sweden. *Scandinavian Political Studies*, 37(1): 1–20.
- Molander, A. & Terum, L.-I. (2008) Profesjonsstudier- en introduksjon. I: Anders Molander & Lars-Inge Terum (red.) *Profesjonsstudier*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Nordgren, L. (2005) Konsekvenser av att applicera servicemötets kundbegrepp på hälso- och sjukvård – En kritisk analys. I: Hervé Corvellec & Hans Lindquist (red.) *Servicemötet – Multidisciplinära öppningar*. Stockholm: Liber.
- Olsson, S. (1999) *Kuratorer förr och nu. Sjukhuskuratorers arbete i ett historiskt perspektiv*. Institutionen för socialt arbete. Skriftserien 1999:1. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Pettersson, U. (2001) *Socialt arbete, politik och professionalisering. Den historiska utvecklingen i USA och Sverige*. Stockholm: Natur & Kultur.

- Piiva, K. (2021) Det psykosociala spåret i socionomutbildningarna. I: Hans Swärd & Per Gunnar Edebalk (red.) *Socionomutbildningen – då, nu och i framtiden*. Lund: Studentlitteratur.
- Piiva, K. (2005) *Normalitetens gränser. En studie om 1900-takets mentalhygieniska diskurser*. Stockholm: Institutionen för socialt arbete. Stockholm: Stockholms universitet.
- Sernbo, E. (2019) *Med avstegen som arbetsplats. En etnografisk studie av hälso- och sjukvårdskuratorers arbete*. Institutionen för socialt arbete. Göteborg: Göteborgs universitet.
- Sjöström, M. (2013) *To blend in och stand out? Hospital Social Workers' Jurisdictional Work in Sweden and Germany*. Institutionen för socialt arbete. Göteborg: Göteborgs universitet.
- SOU 1983:33 *Kompetens inom hälso- och sjukvården. Betänkande av 1981 års behörighetskommitté*. Stockholm: Socialdepartementet.
- SOU 1996:138 *Ny behörighetsreglering på hälso- och sjukvårdens område m.m. Betänkande av 1994 års behörighetskommitté*. Stockholm: Socialdepartementet.
- SOU 2016:2 *Effektiv vård*. Stockholm: Socialdepartementet.
- Socialstyrelsen (2014) *Legitimation för kuratorer inom hälso- och sjukvården*. Stockholm: Socialstyrelsen.
- Svensson, L. G. & Johnsson, E. (2019) Psykosociala integrationens fält i nutid. I: Thomas Brante, Kerstin Svensson & Lennart G. Svensson (red.) *Ett professionellt landskap i förändring*. Lund: Studentlitteratur.
- Svensson, K. & Svensson L. (2021) Professionalism. Styrning och autonomi i samspel. I Bringselius, Louise (red) *Tillit och omdöme: perspektiv på tillitsbaserad styrning*. Lund: Studentlitteratur.
- Svensson, K., Johnsson, E. & Laanemets, L. (2021) *Handlingsutrymme. Utmaningar i socialt arbete*. Andra utgåvan. Stockholm: Natur och Kultur.
- Svensk Kuratorsförening (2022) *Mål och vision*. [<https://www.kurator.se/mal-och-visioner/> Hämtat: 2022-01-07].
- Weber, M. (1922/1983) *Ekonomi och samhälle*. Volym 1. Uppsala: Argos.

10. Det sociala arbetet, politiken och juridiken

SARA HULTQVIST
MARTINA AXMIN

Bakgrund och inledning

Hösten 2020 går ett förslag till ny socialtjänstlag ut på remiss. I augusti har socialdemokraten Margareta Winberg, i egenskap av särskild utredare, med socialminister Lena Hallengren vid sin sida presenterat förslaget. Slutbetänkandet heter *Hållbar socialtjänst – en ny socialtjänstlag*. Det består av över 1 300 sidor text. Ur ett internationellt perspektiv är den svenska modellen för att ta fram ny lagstiftning, som grundar sig på ett självständigt utredningsväsende, påfallande demokratisk. Genom att låta det omgivande samhället ta del av förslag och ha möjlighet att yttra sig kan förslagen bli allsidigt belysta och konsekvenserna av dem bli klarlagda. Detta bidrar till att öka kvaliteten på den politiska beslutsprocessen, till fördel för demokrati och rättssäkerhet.

Juridicum och Socialhögskolan vid Lunds universitet finns på listan över remissinstanser. Vi som författat detta kapitel, Sara Hultqvist och Martina Axmin, skriver tillsammans med kollegorna Titti Mattsson och Tove Harnett ett remissvar. Remissvaret spänner över fakultetsgränser. Sara och Tove är från Socialhögskolan och Martina och Titti från Juridicum.

Vi tog oss an arbetet på olika sätt vid de två institutionerna. Lagstiftning finns så att säga i juridikens DNA. På Juridicum finns av naturliga skäl bred och mångårig erfarenhet av att skriva remissyttranden på uppmaning av regeringen. Här råder en expertkultur. Den jurist som har specialkunskap om och forskningserfarenhet av ett visst område får uppdraget och skriver yttrandet. Något strukturerat, internt förfarande för att inhämta synpunkter från andra kollegor finns inte. På Socialhögskolan har långt ifrån alla erfarenheter av att skriva remissutlåtanden. Prefekt pejlade intresse för uppdraget via ett mejl till samtliga forskare och lärare på institutionen. Under hösten utforma-

des uppdraget och rollen lokalt på Socialhögskolan till en sorts koordinatorsroll. Var och en tänkte och skrev för sig, diskussioner fördes med varandra och med andra, textfragment fogades ihop och redigerades. Andra forskarkollegors synpunkter inhämtades på olika delar av betänkandet. En av institutionens forskargrupper hade delar av betänkandet uppe för diskussion vid ett seminarium. Kommentarer skickades till Förbundet Sveriges socionombildningar i samband med deras arbete med remissutlåtande. Kort sagt så skilde sig förfaringssätten åt på Juridicum respektive Socialhögskolan. Dessa skilda metoder menar vi speglar olika sätt att se på kunskap och kunskapande. Begreppet *signaturpedagogik* (Wallengren Lynch, Bengtsson, Hollertz, 2019) hänvisar till att undervisningsmetoder inom skilda discipliner med en yrkesutbildning kopplad till sig är genomsyrade av vissa tankesätt och rutiner. Våra respektive sätt att ta oss an skrivande av remissyttrande verkar också de genomsyrade av skilda uppsättningar tankesätt och rutiner, kopplade till socionomers och juristers olika yrkesethos. Medan en expertkultur präglade tillvägagångssättet på Juridicum, så var det tillvägagångssätt som tillämpades på Socialhögskolan snarare frukten av kollektiv, kollegial kultur. Att vi angrep uppdraget från olika håll skapade spännande förutsättningar. Stimulerade av att vi såg uppdraget som så viktigt samtidigt som vi närmade oss det på så skilda vis, inledde vi en diskussion om samspelet mellan akademiska yrkesutbildningar och politik, om principerna som svensk demokrati vilar på och om våra egna roller som forskare och lärare i samhällsvetenskapliga discipliner där yrkesutbildning till socionom respektive jurist utgör kärnan. Det är denna diskussion som ligger till grund för föreliggande kapitel. Det är vårt pågående samtal om socialt arbete, politik och juridik vi delar med oss av.

I samband med att vi två tackat ja till att medverka i en kommande jubileumsbok bläddrade vi i tidigare sådana. Sara har som gammal student och kåraktiv vid Socialhögskolan jubileumsskriften *Socialhögskolan i Lund 50 år* i bokhyllan och läser om intervjun Peter Andersson gjorde med Thage G Peterson. Kapitlet heter ”Socionom och minister”. Tanken på att före detta talmannen, flerfaldige ministern, FN-delegaten och studenten vid Socialhögskolan (dåvarande Sydsvenska socialinstitutet), Thage G Peterson, kanske skulle kunna bidra till jubileumsboken så här 25 år efter den intervjun föds. Vem vore bättre skickad än han att tänka högt tillsammans med oss om frågorna vi ställer oss? Han är utbildad socionom. Jurist är han inte, men på hans cv finns bland många andra meriter posten justitieminister. Via mejl

svarar han ja till att bidra. I mejl, telefonsamtal och två långa träffar med Sara hösten 2021 delar han med sig av sina tankar.

Detta kapitel handlar om vikten av att som utbildningsinstitution och socialarbetarkollektiv engagera sig när de politiska och juridiska förutsättningarna stöps om, som nu i fallet med en ny socialtjänstutredning. Att vår tid är en tid av migration och att nationalstaten har en annan roll än under mitten av 1900-talet, när den blev till i den form vi känner den, står klart. Inom juridiken aktualiserar detta frågor om hur den nationella rätten samverkar med internationella åtaganden. EU-rätten är ett exempel på rättssystem som tillkommit sedan välfärdsstatens tillblivelse. Samverkan mellan olika rättsliga system påverkar i sin tur socialarbetarnas vardag. I kapitlet beskriver vi översiktligt denna samverkan mellan olika regelverk. Betoningen ligger på hur EU-rätten och den svenska socialtjänstlagen ibland försätter socialarbetaren i svåra moraliska dilemman.

Arbetet med att skriva remiss har fungerat som katalysator för fortsatt och pågående meningsutbyte. Att vi kunnat dra in Thage G Peterson i våra funderingar har vi sett som en stor inspiration. Hans långa och breda erfarenhet har gett våra tankar bränsle när vi ställt oss frågor som: *hur kan och bör vi använda socialtjänstlagen i en tid av globalisering?*² och *hur förhåller sig socialrätten till socialpolitiken?* Dessa frågor visade sig vara viktiga att ha i bakhuvudet när vi diskuterade vad som utmärker yrkesrollen för oss som arbetar som forskare och lärare på akademisk professionsutbildning och vilket ansvar som åligger oss i relation till demokratin.

Sociala rättigheter kopplade till nationsgränser och unionsgränser

Socialt arbete, sedd som en specifik praktik vilande på en egen kunskapsgrund¹ står i tät förbindelse med det omgivande samhället. Om detta omgivande samhälle för ett hundratal år sedan i allt väsentligt utgick från det som territoriellt sammanföll med nationalstatens, så är läget idag annorlunda. År 1997 fyllde Socialhögskolan 50 år. Vid denna tidpunkt hade Sverige nyligen gått med i Europeiska unionen (EU). Föga anade vi då vad det skulle innebära för ansvaret som åligger professionella socialarbetare och för vår roll som

¹ Centralförbundet för Socialt Arbete startade 1921 en högskoleanknuten utbildning för socialarbetare.

lärare och forskare på universitet. Den ökande rörligheten över gränserna har nämligen ställt de nationella välfärdssystemen inför nya utmaningar. Ytterst handlar det om vem som ska vara med i solidaritetscirkeln och vem som ska ställas utanför. Samtidigt står vi inte ensamma utan är en del i ett gemensamt system, först och främst just genom vårt medlemskap i EU.

EU har ingen egen formell befogenhet att besluta i frågor som berör den sociala dimensionen, vilket innebär att medlemsländerna teoretiskt sett helt bestämmer hur de organiserar sina välfärdssystem.² Sedan år 1990 har samtidigt antalet personer som bor i ett annat EU-medlemsland än det de är födda i ökat kraftigt, från cirka 5,5 miljoner till cirka 13,7 miljoner människor (Castro-Martin och Cortina, 2015). En av Europa-fäderna, Jean Monnet, uttalade redan i början av 1950-talet det klassiska påståendet ”Vi slår inte samman stater, vi förenar människor”. Idag är detta synligt och påtagligt genom den inre marknaden, där det råder fri rörlighet för personer. Den inre marknaden är en av de mest grundläggande och centrala delarna av EU och ställer generellt krav på medlemsländerna att undanröja otillåtna hinder för den fria rörligheten. I det sammanhanget blir rätten till sociala förmåner alltmer central. Samtidigt utmanar dessa krav de nationella välfärdssystemen och i förlängningen socialarbetarnas arbetsituation.

Unionsmedborgarskap och vidgade solidaritetscirklar

Ett skäl till ökningen av antalet unionsmedborgare som bor i ett annat land än det de är födda i är att det år 1993 infördes ett unionsmedborgarskap, som ger varje unionsmedborgare en primär, individuell rätt att utan särskild ansökan fritt röra sig och uppehålla sig inom medlemsländernas territorium (uppehållsrätt). Kopplat till uppehållsrätten finns också en rätt till likabehandling, som betyder att de unionsmedborgare som uppehåller sig i ett medlemsland ska ha rätt till samma behandling inom de områden som omfattas av fördraget oavsett nationalitet.

Rätten till likabehandling är, något förenklat, villkorad på så sätt att två förutsättningar ska vara uppfyllda (artikel 7, rörlighetsdirektivet). Personer som använder sig av den fria rörligheten får inte bli en ”orimlig belastning för

² Uttrycket ”den sociala dimensionen” är hämtat från EU-rätten, där det utgör det gemensamma namnet på de sociala och rättsliga ordningar som på ett omedelbart sätt berör enskilda individer.

vårdlandets sociala biståndssystem”. I en svensk kontext är det sociala biståndssystemet detsamma som ekonomiskt bistånd enligt socialtjänstlagen. En unionsmedborgare som beviljas ekonomiskt bistånd enligt socialtjänstlagen kan alltså anses utgöra en belastning och har då ingen laglig rätt att uppehålla sig i Sverige. Det andra villkoret är att unionsmedborgaren ska ha en ”hel-täckande sjukförsäkring”. Det betyder att hen ska ha en försäkring som täcker kostnader för sjukvård. Upphållsrätten finns så länge villkoren är uppfyllda och måste därför prövas varje gång en ansökan om ekonomiskt bistånd lämnas in.

I Sverige är rätten till sociala rättigheter som utgångspunkt knuten till att du är bosatt i Sverige. Regeländringar införda 2014 krymper solidaritetscirkeln och ställer högre krav än tidigare för att få tillgång till exempelvis hälso- och sjukvård. För att unionsmedborgare ska bli registrerade som folkbokförda i Sverige krävs det numera att de kan visa att de har tillgång till en sjukförsäkring redan när de kommer hit. Detta är ett exempel på hur det EU-rättsliga perspektivet krockar med ett svenskt synsätt. Följden har blivit att svensk lag har stöpts om. I och med detta ställs socialarbetarkollektivet inför nya utmaningar, som att ta ställning till om en utsatt person uppfyller kriterierna för uppehållsrätt. En nyckelfråga är alltså vem som ska vara med i solidaritetscirkeln och vem som ska ställas utanför. Traditionellt sett har välfärdssystem varit nationellt begränsade och utformade för att ta hand om landets egna medborgare – de som ”tillhör” systemet. En ökad möjlighet att kunna röra sig över gränserna och en rätt att beviljas sociala förmåner i det nya landet kommer alltså i konflikt med det sätt som enskilda länder traditionellt sett på sina välfärdssystem. EU-rätten ser nämligen annorlunda på saken.

Unionsmedborgare som kommer till Sverige behöver alltså inte vidta någon åtgärd för att ha rätt att vistas här de första tre månaderna. Den som blir kvar därefter uppfyller visserligen inte kraven för att få del av bosättningsbaserade förmåner, men ställs inte heller helt utanför det svenska välfärdssystemet. Enligt socialtjänstlagen har kommunerna ett yttersta ansvar för alla personer som vistas inom deras gränser (jfr 2 kap. 1 § och 2 a kap. 1 § socialtjänstlagen (SFS 2001:453)). Välfärdsstatens kärnvärden uttrycks genom socialtjänstlagens portalparagraf (1 kap. 1 §). Socialtjänstens arbete ska på demokratins och solidaritetens grund främja människors ekonomiska och sociala trygghet, jämlikhet i levnadsvillkor och aktivt deltagande i samhällslivet.

Om en unionsmedborgare har rätt att beviljas sociala rättigheter i det mottagande medlemslandet och på så sätt uppfylla kraven för uppehållsrätt, det vill säga att vara självförsörjande, är en fråga som kommit upp åtskilliga gånger i EU-domstolen. Uttryckt på ett annat sätt är frågan om man kan försörja sig genom det sociala grundskyddet i ett land eller om en ansökan om en ansökan om ekonomiskt bistånd i stället innebär att du som en unionsmedborgare blir en orimlig belastning för det mottagande medlemslandets sociala biståndssystem och därmed inte har någon uppehållsrätt och därför kan riskera att utvisas. Här ställs verkligen frågan om solidaritetscirkeln – vem som ska tillhöra och vem som ska stå utanför – på sin spets. I praktiken handlar det ofta om socialt utsatta personer från de östra delarna av Europa, som använder sin rätt till fri rörlighet och som söker sig till de västra delarna av Europa.

Detta fenomen har även uppmärksamrats i den svenska offentliga debatten under de senaste tio åren. Det handlar om personer som lever i stor utsatthet i Sverige och vars situation präglas av extrem fattigdom och marginalisering (Persdotter, 2019). Ansvaret för barn som lever i dessa grupper är en särskilt svår fråga (Zillén, 2019). När den Nationella Samordnaren för utsatta EU-medborgare presenterade sitt arbete (SOU 2016:6) konstaterades att Sverige under de senaste 100 åren gått från att vara Europas fattigaste land till att bli ett av dess rikaste, med en av de högsta nivåerna av välfärd och att vi som samhälle var oförberedda när utsatta unionsmedborgare började tigga på gatorna och sova utomhus. I kärnan av diskussionen återfinns frågan om vilka som ska omfattas av de offentligt finansierade välfärdsystemen i Sverige.

Även om utgångspunkten – om vi ska försöka sammanfatta – är att lagstiftningen är nationell och styrs lokalt innebär EU-lagstiftningen och andra internationella konventioner, att också andra hänsyn måste tas. Det går alltså inte bara att ta nationella hänsyn, utan vi måste också anpassa oss till internationella regelverk. I Sverige innebär det att den socialarbetare som i sitt arbete utgår från nationell lagstiftning, till exempel socialtjänstlagen, även måste hantera EU-rätten och konventioner som har tagits in i svensk lag, som Barnkonventionen. Att olika regelsystem behandlar samma eller likartade frågor, men syftar till att uppnå olika mål, leder till en regelkomplexitet som ibland blir moraliskt svårhanterad. Rätten får sitt innehåll i tillämpningen och det är den individuella socialarbetaren som är satt att utföra de uppgifter som regelverket anger. Här har, som Thage G Peterson uttrycker det, ”socio-

nomerna en viktig uppgift att uppmärksamma lagstiftningens regelverkskonflikter, nationella såväl som i fråga om konflikten i förhållande till EU-lagstiftning och internationella överenskommelser”. Att ständigt ha portalparagrafens påbud om att verka på demokratins och solidaritetens grund för att främja människors ekonomiska och sociala trygghet samt jämlikhet i levnadsvillkor som ledstjärna, borde kunna vara ett sätt att i det kommunala sociala arbetet värna utsatta medborgare som befinner sig Sverige, alldeles oavsett om personerna i fråga uppfyller kriterierna för bosättningsbaserade förmåner. På så sätt kan socialtjänstlagen användas som ett fördelningspolitiskt verktyg. Portalparagrafen nämner inget om nationstillhörighet eller ursprung. Den sociala trygghet och den jämlikhet i levnadsvillkor som beskrivs gäller alla som vistas i kommunen. Vi kan inte bara se den frågan i ett nationellt sammanhang.

Samspelet mellan socialrätten och socialpolitiken

Juridiken påverkas av samhället och fungerar som en spegling av samhällets normer samtidigt som den är ett verktyg för att driva samhällsförändring framåt. Bilden är dock inte enhetlig. Inom vissa områden är juridikens funktion snarare bevarande och konserverande. Det har i sin tur att göra med vilket samhällsintresse som är förhärskande. Exempelvis inom förmögenhetsrättens område är det överskuggande samhällsintresset att bidra med ordning och förutsägbarhet för olika aktörer. Lagen har på så sätt en konserverande funktion. Inom socialrätten, dit våra välfärdssystem räknas, ser verkligheten annorlunda ut. Här finns en mycket tätare koppling mellan politiska ambitioner att förändra samhället och hur regelverket utformas (Vahlne Westerhäll, 2002). Detta innebär att lagstiftningstakten är hög och genomslaget för olika förändringar följer den politiska åskådning som för tillfället är förhärskande, men det syns också tydligt på reglernas innehåll och struktur. Förändringar i välfärdssystemen får ofta ett mycket snabbt genomslag, från en dag till en annan kan en förmån eller ersättning ändras. Eftersom socialrätten är snabbrörlig och lagförändringar på området får stora konsekvenser för många människors vardagsliv är den ofta föremål för medial debatt.

I socialrätten finns alltså en tydligt samhällsomdanande funktion, eftersom det till stor del handlar om fördelning av pengar mellan grupper av männi-

skor. Socialpolitiken har utgått ifrån rättvis fördelning av medborgarnas tillgång till välfärd. Det viktigaste omfördelningsverktyget är skatten och i Sverige får staten sina inkomster huvudsakligen genom beskattning av arbete, kapital, varor och tjänster (Lundh Nilsson och Werner, 2018). Det är också därför som de nationella välfärdsstaterna inte tagit emot EU:s krav på fri rörlighet för personer med öppna armar. När människor rör sig fritt över nationsgränser blir det svårt att upprätthålla tanken att varje land bygger sitt välfärdssystem för sina medborgare.

Historiskt har välfärdssystemen växt fram successivt för att vara som mest utvecklade på 1980-talet. Därefter ser vi en tydlig utveckling där samhället blivit ”snålare” och mer kalkylerande, i vart fall om vi går tillbaka till ambitionerna som fanns när mycket av den här lagstiftningen kom till för första gången (Vahlne Westerhäll, 2002; Goul Andersen, Ah Schoyen och Hvinden, 2017). Ovanstående utveckling till trots stipulerar portalparagrafen i 1980-års socialtjänstlag – som i skrivande stund fortsatt är den rådande – att socialtjänsten ska ”på demokratins och solidaritetens grund främja människornas ekonomiska och sociala trygghet, jämlikhet i levnadsvillkor och aktiva deltagande i samhällslivet” samt att ”verksamheten skall bygga på respekt för människornas självbestämmanderätt och integritet”. Paragrafen uttrycker en strävan efter att behandla alla människor jämlikt, oaktat ekonomisk, social eller kulturell status (Näsström 2021). Lagstiftningen signalerar alltså tydligt normativa värderingar om vad som är eftersträvningsvärt och hur vi som samhälle ska nå dit.

Det har hävdats att socialtjänstlagens portalparagraf förefaller naiv och rent av utopisk så här en bit in på 2000-talet (Egidius 2011). Den måste förstås i ljuset av den tidsanda den tillkom under. På 1970-talet blomstrade välfärdsstaten som nationellt projekt och tilltron till att en samhällsinstitution som socialtjänsten skulle kunna bedriva ett fördelningspolitiskt arbete i befolkningen var stark (ibid.).

Enligt samma kritiska resonemang befinner sig socialtjänstens portalparagraf bortom dagens verklighet och är snarare ett exempel på retorik och historia än fungerande lagtext. För oss är en sådan analys ett uttryck för en desillusionerad uppfattning om kopplingen mellan juridik och socialt arbete. Visst underlättar kännedom om det historiska sammanhang lagen tillkom i tolkningen av samma lag, men att mena att socialtjänstlagen *inte* idag kan an-

vändas som fördelningspolitiskt verktyg vore att avhända sig ett ansvar och manöverutrymme socialarbetarkåren är betrodd med.

Den akademiska professionsutbildningens uppdrag och ansvar

Om våra resonemang hittills i kapitlet ger en historisk och rumslig kontext och programförklaring för hur vi ser på förhållandet mellan det sociala arbetet och lagen, vilket uppdrag och ansvar har vi då som verksamma vid akademiska professionsutbildningar? Hur kan vi betrakta oss själva i relation till omvärlden och de krav som ställs på oss? Nedan resonerar vi, med utgångspunkt i begreppen *sociotekniska föreställningar* och *tredje uppgiften*, om kopplingen mellan akademi och politik. I egenskap av forskare och lärare på akademiska professionsutbildningar ger vi också förslag på kollektiva och introspektiva frågor att ställa.

Sociotekniska föreställningar

I forskningsprojektet som redovisas i antologin *Det forskningspolitiska laboratoriet: interaktioner mellan policy och forskning 1960-2007* (Tunlid & Widmalm 2016) var en av de grundläggande teserna att såväl politiska som vetenskapliga aktörer har utformat forskningspolitiken. Forskningsmiljöerna³ har därför varit en plats inte bara för skapandet av ny kunskap utan också för skapande av visioner om vetenskapens framtid. Dessa visioner har spelat en viktig roll inom forskningspolitiken.

Visioner, framtidsföreställningar om vad forskningen kan åstadkomma, exempelvis genom logaritmiserad handläggning av socialbidrag eller robotunderstödd äldreomsorg, kan kallas sociotekniska föreställningar. Sociotekniska föreställningar är kollektiva föreställningar om socialt liv och social ordning som speglas i fullbordandet av nationella vetenskapliga och/eller tekniska satsningar (Jasanoff & Kim 2009). Sociotekniska föreställningar uttrycker alltså inte bara vad som är vetenskapligt möjligt utan också vad som

³ Eftersom forskningsprojektet haft biovetenskap som sitt centrala empiriska exempel så utgjordes forskningsmiljön huvudsakligen av laboratoriet.

är eftersträvansvärt. På så vis bidrar de till att skapa sina egna förutsättningar att realiseras. Sociotekniska föreställningar är performativa. Väljer vi att se på förhållandet mellan forskning och politik som ovan blir det angeläget för oss som är verksamma inom akademien att ställa oss frågan: vilka sociotekniska föreställningar förekommer i det egna forskningsfältet och hur relaterar vår forskning till dessa föreställningar? På så sätt kan vi som forskare undvika att bli brickor i ett forskningspolitiskt spel och i stället agera som medvetna aktörer, utifrån våra egna professionella ideal.

Tredje uppgiften

I västvärlden har andra världskriget betraktats som en vattendelare för hur vetenskapen uppfattades inom politiken. Den snabba utvecklingen av kärnenergi och atomvapen sågs som beviset för att forskning på kort tid kan förändra samhällsutveckling, givet tillräckliga resurser (jfr Tunlid & Vidmalm 2016). På det socialpolitiska området var efterkrigstiden en period av tillförsikt och självförtroende. I en svensk, socialdemokratisk idéskrift skrev Alva Myrdal (1944) att framtida internationell socialpolitik fordrar än mer av en bred teoretisk grundval, ett öppnare sinne för mångfald beträffande lösningar och mer av en väsentlig diskussion om mål och medel. Socialpolitik är en fråga om statsmannaskap, menade hon, och inte en fråga om ett pussel av tekniska detaljer. Hon hävdade vidare att de nordiska länderna, och kanske särskilt Sverige som ”haft tid att tänka”⁴ (Myrdal 1944, s. 444), borde ge ett väsentligt bidrag till den internationella socialpolitiken. Alva Myrdals gärning är i sig ett lysande exempel på ambitionen att organiserandet av samhället bör vila inte bara på normer och värderingar utan också vara vetenskapligt förankrande. Alva och Gunnars Myrdals socialpolitiska idéer har kallats för ritbordsromantik (Etzemüller 2006) och byggde på såväl tydliga ideologiska ställningstaganden som vetenskapligt underbyggda resonemang.

Under 1960-talet hade tankarna om kopplingen mellan samhällsutveckling, forskning och politik utvecklats till konkreta krav på att medborgarrollen krävde viss vetenskaplig kunskap och detta i sin tur ställde krav på att vetenskapen skulle göras begriplig. Att kunna tillägna sig vetenskapliga rön hade blivit en rättighet och en demokratisk dygd för individen (Hetland, Kaspe-

⁴ Sverige hade inte, till skillnad från grannländerna, varit indraget i krig.

rowski, Nielsen 2020). I 1997-års högskolelag skrevs skyldigheten att informera och samverka med det omgivande samhället in och 2009 tillkom en skrivning om universitetens ansvar att nyttiggöra forskningen. I den forskningspolitiska strategin för 2021–2024, som beslutades av riksdagen våren 2021, underströks universitetens ansvar för samverkan ytterligare.

Principen om att vi som arbetar med forskning och utbildning vid högskolor eller universitet, utöver just forskning och undervisning, också har som uppgift att sprida och nyttiggöra kunskap är med andra ord förankrad i såväl en historisk utveckling som i samtida lagtext. Det kan ses som en del i en brett förankrad politisk föresats om en strävan efter en fördjupning av demokratin, juridiskt manifesterad i exempelvis begreppet delaktighet. Här bör vi ställa oss frågan hur vi som utbildare och forskare kan undvika att reproducera de ojämlikheter som existerar och i stället främja att forskning och utbildning blir till den resursomfördelande mekanism den är tänkt att utgöra i Sverige.

Ser vi till Thage G Petersons yrkeskarriär i ljuset av begreppen *sociotekniska föreställningar* och *tredje uppgiften* så framstår det som att han inkarnerar dem genom sin livsgärning. Han är en klassresenär som via folkhögskolor blir student i Lund. Han gör inte akademisk karriär efter sina studier på Socialhögskolan, i stället gör han politisk karriär, eller som han själv uttrycker det – ganska snart efter tiden som student i Lund tog politiken hand om honom. Vad han gjort är att han använt sig av den kunskap han tillskansat sig under utbildningen för att bedriva politik. Han omsatte kunskapen i politik och genom politiskt arbete var han med och formade en del av de sociotekniska föreställningar forskare under andra halvan av 1900-talet och in på 2000-talet har haft att förhålla sig till.

Om rollen som akademisk utbildare och forskare i samhället

Att sprida och nyttiggöra kunskap är, som vi konstaterat ovan, en viktig uppgift för oss som arbetar med forskning och undervisning. Vad innebär då detta mer konkret i forskningen i socialt arbete och för socionomutbildningen?

Det går förstås att ägna sig åt en rad olika uppgifter för att fullgöra det uppdraget. Hur akademins ansvar ser ut påverkas också av vilket område man verkar i. Här vill vi hävda att ansvaret är extra stort inom socialt arbete, eftersom den politiska påverkan är omfattande och förändringstakten är hög vad gäller lagar och regler. På ett sådant område har professionen en viktig roll när det gäller att stå upp för yrkesetiska värden, att jorda dessa värden och göra dem motståndskraftiga mot skiftande politiska vindar.

För att återknyta till remissinstitutet – katalysatorn som initierade våra diskussioner om gemensamma angelägenheter som kopplingen mellan socialt arbete, politik och juridik och om våra roller som forskare och lärare på akademiska professionsutbildningar – så är den svenska modellen för att ta fram ny lagstiftning alltså påfallande demokratisk. Den lämpar sig också mycket bra för ett engagemang från mer eller mindre fristående aktörer. Det mesta av förarbetet sker alltså utanför departementen i fristående offentliga utredningar, när svensk lag skrivs om. Ju mer politiskt eller samhällsdanande ett lagstiftningsprojekt är, desto troligare att det redan från början finns inslag av politik genom att man lägger uppdraget hos en parlamentarisk kommitté (jfr på senare tid migrationsutredningen, SOU 2020:54). Oavsett om uppdraget läggs hos en parlamentarisk kommitté eller går till en ensamutredare, tillsätts olika experter för att bidra med sakkunskap under utredningens arbete. Forskare har en viktig roll att bidra redan i den här fasen av lagstiftningsarbetet, exempelvis som experter i utredningar eller som särskilda utredare. Detta blir särskilt tydligt på områden där regler får direkt verkan i samhället och professionen har kunskap om reglers konsekvenser för enskilda människor.

Även nästa fas, remitteringen av utredningsbetänkanden, är ett viktigt inslag i lagstiftningsprocessen som syftar till att få in synpunkter på lämnade förslag. Att låta myndigheter, organisationer och andra intressegrupper få yttra sig i regeringsärenden är ett viktigt och betydelsefullt inslag i den svenska politiska beslutsprocessen och slås även fast i en av våra grundlagar; regeringsformen.

Thage G Petersons tankar om det svenska remissinstitutet är många. Så länge han kan minnas har det varit ett viktigt sätt för att få upp alla tunga fakta och synpunkter på bordet. Det behövs för att få ett bra underlag till beslut eller propositionsförslag. Det behövs också för att se om det behövs justeringar, förtydliganden eller förändringar av förslagen och för att kunna utforma motivtexten på ett bra sätt. Om en remissinstans anser att ett förslag kan få negativa konsekvenser, måste detta utredas och seriöst bemötas i motivtexten om man väljer att gå vidare med förslaget, menar han. Många gånger under sin långa statsrådstitid har han ställts inför följande fråga: fullfölja eller kasta i papperskorgen? För att kunna avgöra har han krävt en konsekvensanalys. Att inte göra konsekvensanalyser kan bli mycket kostsamt på sikt. Han menar att samtidens nedmontering av välfärden kommer att bli dyr för det svenska samhället. Få talar om att besparingarna kommer ätas upp av negativa konsekvenser på samhällsekonomin. Ekonomiska fördelar idag blir ekonomiska nackdelar imorgon. Thage G Peterson exemplifierar sitt resonemang: ”Jag har mött hundratals socionomkollegor som har berättat för mig om hur de räddat inte bara enskilda människor utan hela familjer från att gå under genom att föra det breda resonemanget om att ekonomiskt stöd idag betytt vinster för samhället imorgon.” Demokratien möjliggör alltså genom remissinstitutet för alla att säga sitt, men det åligger oss med fackexpertis ett ansvar att bidra med kunskap i demokratiska processer. Denna möjlighet, eller kanske kan vi till och med tala om skyldighet, kommer till uttryck i remissförfarandet.

Som forskare har vi en skyldighet att bidra med vår kunskap för att ge beslutsfattaren – riksdagen – ett så gediget underlag som möjligt. Thage G Peterson uttrycker det som att en av de uppgifter som tillhör socionomrollen är att motverka tendenser som tilltagande klasskillnader genom att via det sociala arbetets vardag ta fram verklighetsbeskrivningar, faktaunderlag för att politikerna i sin tur ska kunna fatta välinformerade beslut som kan dämpa tillväxten av klasskillnader. Inom ramen för ett politiserat lagstiftningsområde som socialrätten är det väsentligt att professionen bidrar med sin kunskap. Utöver den formella möjligheten att yttra sig inom ett remissförfarande finns det alltid möjlighet till en fri opinionsbildning. Som forskare har vi också ett ansvar att bidra till, eller kanske till och med väcka, den offentliga debatten i sådana ämnen där vi har ett engagemang och en sakkunskap. Inte minst i det

nuvarande medielandskapet är faktabaserade, sakliga inslag som vi som forskare kan bidra med av väsentlig betydelse.

Ett exempel kan illustrera poängen. Den 7 december 2020 publicerade 17 forskare från olika discipliner en debattartikel på DN Debatt. I artikeln lades argument fram för att vårt svenska sjukförsäkringssystem inte uppfyller lagens intentioner: att erbjuda ekonomisk trygghet till personer som inte kan arbeta på grund av sjukdom och att vara ett stöd till individen för återgång i arbete. I artikeln redovisade forskarna med stöd i aktuell forskning tre orsaker till dagens situation och föreslog två åtgärder som på kort sikt skulle ha stor betydelse. Ett av förslagen handlade om hur bedömningen av arbetsförmågan ska göras när en person har varit sjukskriven i mer än 180 dagar. Bedömningen av en persons arbetsförmåga sker stegvis enligt på förhand fastställda tidsramar. Under de första 90 dagarna av sjukperioden bedöms om den försäkrade kan klara av sitt eget arbete. Efter dag 90 har den försäkrade bara rätt till sjukpenning om hen inte kan göra något alls hos sin arbetsgivare. Efter dag 180 bedöms arbetsförmågans nedsättning mot en betydligt vidare sfär av arbeten. Lagstiftaren använder sig av begreppet *normalt förekommande arbete* och det var hur denna bedömning i praktiken gjordes som kritiserades i debattartikeln. Forskningen visade att på grund av att Försäkringskassan gjorde en bred tolkning av vem som har arbetsförmåga föll många ur systemet. I realiteten existerade de tjänster som i teorin räknades som *normalt förekommande arbete* sällan, och om de fanns var de i regel omöjliga att matcha med eventuell arbetsförmåga. Orsak och verkan är svårt att leda i bevis. I efterhand kan vi emellertid konstatera att debatten tog fart. I mars 2021 ändrades bestämmelserna och en utvidgad möjlighet att skjuta upp bedömningen mot normalt förekommande arbete från och med dag 180 infördes.

Sammanfattningsvis finns det alltså en rad olika sätt för forskare i socialt arbete och juridik att sprida kunskap om forskning och utveckling och delta i lagstiftningsprocesser, opinionsbildning och annat demokratiarbete. Uppgiften blir desto angelägnare inom ett område som präglas av betydande politiska inslag och en ständig förändring av de regler som omgärdar välfärdsystemen.

Åter till remissen, om att ta lärdom av historien och att blicka framåt

När det gäller remissynpunkter på lagstiftning inom ett område som socialrätt är det tydligt att olika professioner inom akademien har olika funktioner. Den juridiska infallsvinkeln är ofta teknisk: hur används begrepp, hur ställer sig lagförslaget till annan reglering etcetera. Bidraget från Socialhögskolan bör enligt vår uppfattning vara ett annat; hur slår reglerna i samhället, vilka effekter får förändringarna för det praktiska arbetet, vad vet vi om tidigare reformer, hur ser den forskningen ut? Idén om en signaturpedagogik som genljuder i våra respektive utbildningar – och i sin tur bär toner av ett specifikt yrke – blir åter aktuell.

Ett drygt år har förflutit när vi ses hemma hos Martina i Lund för att knyta ihop säcken, skriva kapitlets slutdiskussion och sätta punkt. Vi pratar om hur givande det gångna årets diskussioner om socialt arbete, politik och juridik har varit. Hur kommer det att bli med socialtjänstlagen? Vilka delar av förslaget kommer att bli lagtext – och hur kommer den förändrade lagen att tillämpas? Hur blir det ifråga om en separat äldreomsorgslag? Om äldreomsorgen ska regleras i särskild ordning, i en egen lag som är frikopplad från socialtjänstlagen, utreds i detta nu. Socialt arbete är socialpolitik i praktiken. Och i detta realiserande av politik är socionomerna nyckelaktörer. Demokratikvarnarna mal långsamt. Som statsvetarprofessorn Sofia Näsström skriver i den bok vi båda läst i arbetet med det här kapitlet: ”Demokratien är en tidsordning. För att binda ihop gårdagen med nuet och framtiden måste den skynda långsamt” (Näsström 2021, s. 102). Om detta spekulerar vi hemma hos Martina, ett stenkast från Lokföregatan där Thage G Peterson dryftade frågan om införande av ett allmänt barnbidrag hemma hos Ernst och Eva Wigforss i mitten av förra seklet. Som en hälsning från dem som banat vägen och lagt grunden för demokratin såsom vi känner den i de nordiska länderna plockar Martina fram ”Varför demokrati?” (Ross 1948) ur den välfyllda bokhyllan. Boken är en skandinavisk klassiker. Den kom ut i Danmark första gången 1946 och innehåller juridikprofessorn och rättsfilosofen Alf Ross funderingar på nazisternas ockupation av Danmark under andra världskriget. Den kom ut i Sverige första gången 1948. Martina tog med sig exemplaret hem när en professor på Juridicum gick i pension och en hel hylla med böcker gallrades ut. Thage G Peterson har berättat att den första upplagan översattes

till svenska av Allan Degerman som bland annat var rektor för Viskadalens folkhögskola, där han var elev innan han kom till sydsvenska socialinstitutet i Lund. I boken slår Ross fast att demokrati inte är för alltid given. Den måste ständigt förnyas och vinnas av varje ny generation. Under studietiden vid socialinstitutet var Ross bok en viktig del av litteraturen i statskunskap. Professor Nils Stjernquist var lärare. Ross bok blev Thage G Petersons demokratiska Bibel. Den hade han med sig när han som politiker reste land och rike runt och höll föredrag i olika sammanhang.

Vi enas om att demokrati inte bara innebär frihet, utan också ansvar att förvalta samhällets syfte och inriktning efter eget huvud. Denna hållning gäller alla medborgare, men den stora tilltro till vad vetenskapen kan åstadkomma som präglad efterkrigstiden har gett oss som lärare och forskare extra mandat att både forma framtidens professionella och tolka forsknings- och utbildningspolitiska påbud. Demokratins framtid hänger på vad vi gör här och nu (jfr Näsström 2021). Den tanken förpliktigar och ger hopp.

Referenser

- Castro-Martin, T. & Cortina, C. (2015) Demographic Issues of Intra-European Migration: Destinations, Family and Settlement. *European Journal of Population*, 13: 109–125.
- Edebalk, P.G., Farm, I., Swärd, H. (red.) (1997) *Socialhögskolan i Lund 50 år: En jubileumsskrift 1947-1997*. Socialhögskolan, Lund.
- Egidius, H. (2011) *Etik och profession: i en tid av ökande privatisering och myndighetskontroll*. Första utgåvan. Stockholm: Natur & kultur.
- Etzemüller, T. (2006). Die Romantik des Reißbretts. Social engineering und demokratische Volksgemeinschaft in Schweden: Das Beispiel Alva und Gunnar Myrdal (1930-1960) (The Romanticism of the Drawing Board. Social Engineering and Democratic Volksgemeinschaft in Schweden. The Case of Alva and Gunnar Myrdal (1930-1960)). *Geschichte und Gesellschaft*, 445-466.
- Goul Andersen, J., Ah Schoyen M och Hvinden, B. (2017) Changing Scandinavian Welfare States Which Way Forward? I: P Taylor-Gooby, B. Leruth & H. Chung (red.), *After Austerity: Welfare State Transformation in Europe after the Great Recession*. Oxford: Oxford University Press.
- Hetland, P., Kasperowski, D., & Nielsen, K. H. (2020). *Denmark, Norway and Sweden: Share, make useful and critically discuss: Science communication. In Communicating science: A global perspective*. Canberra: ANU Press.

- Jasanoff, S. & Kim, S.H. (2009). Containing the atom: Sociotechnical imaginaries and nuclear power in the United States and South Korea. *Minerva*, 47(2): 119–146.
- Lundh Nilsson, F. & Werner, E. (2018) *Samhällsekonomi för socionomer*. Första upplagan. Malmö: Gleerups.
- Myrdal, A. (1944) Internationell och svensk socialpolitik. I: P. Nyström & H. Thylin (red.) *Ett genombrott: Den svenska socialpolitiken: Utvecklingslinjer och framtidsmål*. Stockholm: Tiden.
- Näsström, S. (2021). *Demokrati. En liten bok om en stor sak*. Lund: Historiska Media.
- Persdotter, M. (2019) *Free to Move Along: On the Urbanisation of Cross-border Mobility Controls - A Case of Roma 'EU migrants' in Malmö, Sweden*. Akademisk avhandling. Malmö: Malmö universitet.
- Ross, A. (1948). *Varför demokrati?* Stockholm.
- Tunlid, A. & Widmalm, S. (red.) (2016) *Det forskningspolitiska laboratoriet: förväntningar på vetenskapen 1900-2010*. Lund: Nordic Academic Press.
- Vahlne Westerhäll, L. (2002) *Den starka statens fall? En rättsvetenskaplig studie av svensk social trygghet 1950-2000*. Stockholm: Norstedts Juridik.
- Wallengren Lynch, M., Bengtsson, A. R., & Hollertz, K. (2019). Applying a 'signature pedagogy' in the teaching of critical social work theory and practice. *Social Work Education*, 38(3), 289-301.
- Zillén, K. (2019) *Barn i välfärdsstatens utkant – om rätten till sjukvård för barn som är unionsmedborgare och som lever i ekonomisk utsatthet i Sverige*. Uppsala: Iustus.

Offentligt tryck

Kungörelse (1974:152) om beslutad ny regeringsform

Högskolelag (1992:1434)

Socialtjänstlag (2001:453)

EUROPAPARLAMENTETS OCH RÅDETS DIREKTIV 2004/38/EG av den 29 april 2004 om unionsmedborgares och deras familjemedlemmars rätt att fritt röra sig och uppehålla sig inom medlemsstaternas territorier och om ändring av förordning (EEG) nr 1612/68 och om upphävande av direktiven 64/221/EEG, 68/360/EEG, 72/194/EEG, 73/148/EEG, 75/34/EEG, 75/35/EEG, 90/364/EEG, 90/365/EEG och 93/96/EEG

SOU 2016:6 *Framtid sökes – Slutredovisning från den nationella samordnaren för utsatta EU-medborgare*. Socialdepartementet

SOU 2020:54 *En långsiktigt hållbar migrationspolitik*. Justitiedepartementet

11. Socialarbetarens expertis

Kunskap i och om professionella bedömningar

LISA WALLANDER

Introduktion

För 30 år sedan publicerade den mycket erkände samhällsvetaren Andrew Abbott en artikel, i vilken han begrundade professionernas framtid (Abbott 1991). En utgångspunkt i artikeln var att ”förmågan att utföra komplicerade uppgifter”, det vill säga expertis (Abbott 1991, s. 19), kunde härbärgeras på tre vis – i professioner/individer, i organisationer (till exempel arbetsdelning, regler) och i varor (till exempel bedömningsinstrument, algoritmer) – och att framtidens professionella praktik var avhängig styrkan på och förhållandet mellan dessa tre. Inom professionsforskningen diskuteras byråkratisering och/eller kommodifiering av expertis inte sällan i termer av hot mot professioners autonomi eller självbestämmande (a.a.). Ett aktuellt exempel utgörs av algoritmernas inträde i bedömningen av försörjningsstöd (jfr Svensson 2019). En av de främsta orsakerna till detta uppfattade hot är att byråkratisering och kommodifiering av expertis antas begränsa praktikers diskretionära utrymme (jfr handlingsutrymme; Svensson, Johnson & Laanemets 2021), det vill säga deras möjligheter att använda sig av sin egen expertis och professionella omdöme. För att professionerna och dess praktiker skall kunna bemöta, balansera och eventuellt nyttja fördelarna med exempelvis nya detaljerade riktlinjer i den egna organisationen (byråkratisering) eller införandet av standardiserade metoder för bedömning och behandling (kommodifiering) krävs följaktligen en utvecklad *expertis hos praktikerna själva*.

I den här texten beskriver och diskuterar jag *praktikers expertis*, eller kanske snarare praktikers *bruk* av sin expertis, i termer av deras *kunskapsanvändning*. Texten grundas i antagandet att praktikers kunskapsanvändning tar sitt främsta uttryck i deras *bedömningar* och i de handlingar som följer (för en dis-

kussion av det centrala begreppet ”bedömning”, se nedan). Det är genom att skärskåda sina bedömningar och bedömningsgrunder som en praktiker kan få syn på *vilken* kunskap hen använder för att lösa ett visst problem (jfr utföra en komplicerad uppgift), och på *hur* hen tänker när hen använder kunskapen (Rosen 1994; Wallander 2012; 2022). Det är min övertygelse att en förhöjd medvetenhet om hur ens samlade kunskap tar sig uttryck och formas i ens professionella bedömningar kan leda till en *professionalisering på individnivå* – till att man som praktiker, och med hjälp av sitt kollegium, i högre grad vill och vågar arbeta konstruktivt och offensivt och axla ett delat ansvar för sina bedömningar och beslut (jfr ”kunskapsstyrning inifrån” praktikern och kollegiet/professionen). Jag vill passa på att redan här i inledningen tydliggöra hur jag förhåller mig till expertisens omtvistade natur. Genom att jag lutar mig mot Abbotts förståelse av expertis som ”förmågan att utföra komplicerade uppgifter” (en *realistisk* position; se ovan och 1991, s. 19) väljer jag samtidigt bort en annan vanlig bestämning av begreppet ifråga, där expertis inte handlar om faktiska kunskaper och förmågor utan snarare om en egenskap som (socialt) tillskrivs experter (en *konstruktivistisk* position; för en diskussion, se Kotzee & Smit 2017).

Texten har följande disposition: inledningsvis följer ett par avsnitt i vilka jag kontextualiserar, definierar och avgränsar själva ämnet för texten. Därefter går jag vidare till att diskutera två breda kategorier av kunskap i och om bedömning, vilka benämns som *domänkunskap* respektive *tankeprocesskunskap*. Texten avslutas med ett avsnitt i vilket jag diskuterar den medvetna utvecklingen och användningen av individens och kollegiets expertis i professionell praktik.

Bedömning och beslutsfattande – kontextualisering och avgränsning

Bedömning och beslutsfattande är centrala aktiviteter i allt professionellt arbete. I socialt arbete utgör bedömning och beslutsfattande komplexa och kontextuellt bundna processer, där många viktiga beslut fattas i samråd mellan praktiker och klienter, och där bedömningarna grundas och förankras i diskussioner mellan kollegor, mellan representanter för olika professioner och organisationer och mellan praktiker och chefer/handledare (Taylor 2017a). Vissa bedömningar och beslut är formella, och följer etablerade

procedurer och regler i de aktuella organisationerna, som exempelvis beslutet om att öppna en utredning i ett barnavårdsärende. Andra bedömningar är informella, som exempelvis de värderingar som en praktiker kontinuerligt, och mer eller mindre medvetet, gör avseende trovärdigheten i klienters utsagor (a.a.; jfr Sahlin 2019). Många bedömningar har en preliminär karaktär, i den meningen att de ständigt utsätts för prövning och omprövning. Oavsett vilken bedömning det handlar om påverkas den sannolikt av en mängd faktorer knutna till den eller de klienter som är aktuella, de bedömare/praktiker som är involverade, den organisation inom vilken bedömningen görs, samt den vidare samhälleliga kontexten, inklusive lagstiftning med mera. Inom socialt arbete finns flera modeller som kan användas som grund för forskning om de olika faktorer som potentiellt påverkar praktikers professionella bedömningar (för en översikt, se Benbenishty & Fluke 2021).

Nedanstående text behandlar inte det dagliga bedömningsarbetets sociala och kulturella kontexter och/eller bestämningsfaktorer (jfr a.a.), och innefattar inte heller några resonemang kring de kroppsliga eller emotionella dimensionerna av professionella bedömningar (jfr Svensson 2021). Istället fokuseras bedömningens *kognitiva dimension*, vilket är en dimension som framför allt psykologer ägnar sig åt att studera. Av den anledningen har jag också valt att avstå ifrån att använda begreppet ”beslut”, vilket innefattar en handlingsdimension. Avgränsningen innebär naturligtvis en förenkling av ämnet, men den är nödvändig för en fördjupning i det som utgör textens huvudfokus.

Kunskap i och om bedömningar – domänkunskap och tankeprocesskunskap

Enligt *The Penguin Dictionary of Psychology* (Reber & Reber 2001, s. 376) definieras bedömning (*judgment*) som ”processen att bilda sig en åsikt eller nå en slutsats baserad på tillgängligt material [och] den åsikt eller slutsats som nåddes så” [min översättning]. Den distinktion som här görs mellan bedömning som *slutsats* och bedömning som *tankeprocess* är central i min diskussion om kunskapsanvändning i bedömningar. I slutsatserna och dess grunder kommer praktikers *domänkunskap* till uttryck, det vill säga den kunskap de använder för att beskriva, förstå, förklara, värdera och hantera de praktiska problem de arbetar med. Detta är kunskapen om *vad man tänker på*. Domänkunskapen är

specialiserad och varierar mellan professioner och inom professioner – den utgör det vi vanligtvis benämner som kunskapsbasen (med förankring i olika källor). Men för att förstå *hur man använder* sin domänkunskap i bedömningar behöver praktiker även kunskap om tankeprocesser – detta kallar jag *tankeprocesskunskap* (jfr Sheppard et al. 2000 som gör en liknande distinktion mellan ”product knowledge” och ”process knowledge”). Olikheter i vilka slutsatser som dras om ett specifikt praktiskt problem förklaras nämligen inte enbart av variationer i domänkunskap, utan också av variationer i hur man kognitivt – inom ramen för sina tankeprocesser – bearbetar och omsätter kunskapen i en slutsats. Till skillnad från domänkunskapen är kunskapen om tankeprocesser generell, och de teorier och forskning som beskrivs nedan baseras såväl på studier av mänskliga tankeprocesser i allmänhet som av professionellas tankeprocesser.

Textens bakgrund och exempel

Mitt sätt att tänka om och strukturera innehållet i den här texten har växt fram under ett par decenniers tid, i samspel mellan forskning och undervisning. Mitt teoretiska intresse för bedömningar triggades inledningsvis av en frustration över den brist på teoretisering som för knappt tjugo år sedan präglade de slags experimentella vinjettstudier av socialarbetares bedömningar som jag ägnade mig åt (vinjett = fiktivt fall; Wallander & Blomqvist 2005). Samtidigt gav forskningen i kölvattnet av debatten om kunskapsanvändning inom socialt arbete, vilken var mycket livlig vid introduktionen av evidensbaserad praktik, mig nya sätt att förstå och tolka resultaten från mina studier (Wallander 2012). Mina idéer har inspirerats av texter av och diskussioner med forskare från olika discipliner, vilka har förenats i sitt intresse för professionellt arbete, bedömningar och expertis (se exempelvis Kirkebøen 2012; Smeby 2013; Molander 2016; Taylor 2017a; Munro 2020). De perspektiv och teorier som beskrivs och diskuteras nedan – vilka naturligtvis utgör ett urval av existerande teorier på området – finns således att läsa om på flera andra håll, men nedanstående text utgör min egen ”paketering” av innehållet, med exempel från socialt arbete.

Mitt stora intresse för ämnet har lett till att jag har tagit alla chanser som erbjudits att undervisa om detta ämne, både för studenter och praktiker. Den aktuella texten sammanfattar kärninnehållet i den undervisning som jag för

närvarande bedriver på socionomprogrammets tredje termin, inom ramen för ett moment där studenterna skriver en barnvårdsutredning. Texten är också förankrad i ett pågående forskningsprojekt om kunskapsanvändning inom social barnvård, i vilket ett knappt 50-tal praktiker och studenter har resonerat om och bedömt två längre fiktiva fall/familjer (för detaljer, se Wallander 2022). En av dessa fiktiva familjer består av en fyra-årig pojke som lever tillsammans med sin mamma, och de slutsatser och påståenden som nedan benämns som ”kunskapsfragment” utgör empiriska exempel på socialarbetares bedömningar av situationen i familjen. I princip samtliga tillämpningar i texten handlar om socialarbetares bedömningar om barn och unga som riskerar att fara illa, det vill säga bedömningar som görs i direkta möten mellan socialarbetare och klient eller i anslutning till/inom ramen för en utredning. Även om samtliga mina exempel är koncentrerade till en speciell subkategori av socialt arbete menar jag att de teorier och perspektiv som presenteras och diskuteras är giltiga och relevanta inom flertalet specialiseringar – med arbete på olika nivåer – inom socialt arbete.

I texten står *socialarbetarens* kunskapsanvändning i centrum, men teorierna är företrädesvis hämtade från andra vetenskapliga discipliner (framför allt psykologi), och resonemangen torde därmed kunna generaliseras till bedömningar i klientnära arbete inom andra professioner. Därmed gör jag frekvent bruk av de professionsneutrala termerna ”praktiker” och ”klient”.

Domänkunskap

Som nämndes ovan menar jag att bedömningarna utgör de allra tydligaste uttrycken för praktikers kunskapsanvändning, och domänkunskapen bildar själva innehållet i bedömningarna – *innehållet* i slutsatserna och dess grunder. Typiska slutsatser i professionell praktik innefattar bland annat den *beskrivande* slutsatsen, vilken oftast handlar om att identifiera ett eller flera problem (som behöver lösas), exempelvis ”här/i den här familjen ser vi troliga tecken på omsorgssvikt”. En *handlingsinriktad* slutsats handlar istället om hur man kan gå tillväga för att lösa ett identifierat problem, som exempelvis ”här/för den här familjen skulle det troligen passa bra med samspelsbehandling med videokamera som verktyg”. Andra vanliga slutsatser handlar om att *förklara/förstå* ett visst problem och dess uppkomst, eller att *värdera* eller uppskatta risken för

att en situation skall bli värre (jfr Rosen 1994, Wallander 2022). För att kunna urskilja den domänkunskap som ligger till grund för en viss slutsats behöver man skärskåda själva bedömningsgrunderna, vilka i sin allra enklaste form kan formuleras som ”om...så ” påståenden, som visar hur den information man använder sig av (om till exempel ett barn eller en familj) leder fram till en specifik slutsats (jfr Toulmin 1958; Wallander & Molander 2014). Exempel på sådana påståenden är: ”om en litet barn aldrig har besökt tandvården, får sköta tandborstningen själv och har gulbruna tänder (information), så föreligger troligen omsorgssvikt (beskrivande slutsats)”; eller ”om en förälder brister i sin reflekterande förmåga och inte förmår se hur hans/hennes beteende påverkar barnet (information), så skulle det troligen passa bra med samspelsbehandling med videokamera som verktyg (handlingsinriktad slutsats)”. Påståenden som dessa utgör lösryckta fragment av domänkunskap – fragment som behöver sättas i sitt sammanhang, motiveras, kvalificeras och för det mesta även kombineras med ytterligare fragment (se Wallander 2022).

Som redan nämnts är den här typen av kunskap domänspecifik och varierar således mellan och inom professioner (i den här texten refererar termen domän till ett problemområde, inte till en vetenskaplig disciplin eller ett professionellt fält). Socialarbetare arbetar typiskt med problem så som fattigdom, missbruk, psykisk ohälsa, barn som riskerar att fara illa, osv., och skaffar sig ofta specialkunskaper inom ett eller flera av dessa problemområden. I forskning om (domän-) kunskap och kunskapsanvändning i socialt arbete brukar kunskapen ofta klassificeras (för en kort genomgång, se Avby 2018), och en vanlig sådan klassificering tar sin utgångspunkt i kunskapens härkomst – dess källa. Bland de olika källor som generellt omfattas av sådana klassindelningar återfinns teori, empirisk forskning, utbildning, personlig och professionell erfarenhet, lagar och förordningar, etiska riktlinjer, styrdokument och regelverk av olika slag samt klientens erfarenheter och preferenser. Empiriska studier har visat att vissa källor tenderar att betraktas som mer centrala för det praktiska arbetet än andra. En relativt ny norsk studie (Iversen & Heggen 2016), baserad på en enkät besvarad av 390 socialarbetare verksamma inom den sociala barnavården, pekade exempelvis på att kollegor och handledning följt av personlig erfarenhet sågs som de viktigaste kunskapskällorna, medan utbildning, dokument och artiklar/böcker betraktades som mindre centrala källor till kunskap i den dagliga verksamheten. Det finns naturligtvis mycket att säga om olika kunskapskällors giltighet, tillförlitlighet samt relevans för det

professionella arbetet – en diskussion som inte får plats i den här texten (se exempelvis Gambrill 2018; Munro 2020).

Domänkunskapens integrering och struktur

Att den domänkunskap som används inom professionellt socialt arbete härstammar ur många olika källor är inte på något vis märkligt. Den norske filosofen Harald Grimen (2008) menar att det, med ett par undantag, ligger i den professionella kunskapens natur att vara heterogen och fragmentiserad. Grimen (2008) skriver att själva integrationen av kunskapsfragmenten till en meningsfull helhet sker via det praktiska problem – exempelvis barn som riskerar att fara illa – som den aktuella domänkunskapen gäller. Det är mycket svårt, för att inte säga omöjligt, att empiriskt observera hur själva integrationen av kunskap går till (jfr Hogarth 2010), men flera professionsforskare har teoretiserat kring denna process. Inom medicin har exempelvis Gabbay och Le May (2010) utvecklat begreppet *tanketrådar* ("mindlines" eller "guidelines-in-the-head") för att beskriva den integrerade kunskap som enskilda praktiker använder sig av för att lösa praktiska problem. På den bild som illustrerar deras tankegångar binds dessa tanketrådar, från olika källor, samman i ett löst garnnystan, där trådarna tydligt rör på sig och flätas samman med varandra. Innehållet i tanketrådarna skulle potentiellt kunna motsvara den typ av kunskapsfragment, i form av påståenden, som jag gav exempel på ovan. Inom forskningen i socialt arbete har Gredig & Sommerfeld (2008) föreslagit begreppet *hybridisering* som benämning på den process där kunskap från olika källor integreras och tillsammans ger upphov till ny (hybrid-) kunskap, vilken utkristalliseras i form av individuella kognitiva mönster som sedan ligger till grund för bedömning och professionell handling.

Inom den psykologiska forskningen om expertis finns de mest etablerade teorierna om hur den kunskap vi människor använder i bedömning och handling integreras och struktureras. Anders Ericsson (till exempel Ericsson & Pool 2017) använder benämningen *mentala representationer* om dessa kunskapsstrukturer. En mental representation är en mental begreppsstruktur, eller ett kognitivt informationsmönster, bestående av "fakta, bilder, regler, förhållanden och så vidare" (Ericsson & Pool 2017, s. 95) som motsvarar det aktuella konkreta eller abstrakta objekt som man tänker på. I litteraturen florerar flera

olika benämningar för dessa kognitiva informationsmönster, som till exempel mentala kartor, mentala modeller, scheman, script, mallar, prototyper och så vidare. Det som skiljer benämningarna åt är att de tillhör olika teoretiska traditioner, och i vissa fall behandlar mönster och processer på olika abstraktionsnivåer. De mentala representationerna, vilka är hierarkiskt organiserade (likt ett organisationsschema), hjälper oss att känna igen mönster vi har stött på tidigare och att lösa problem som liknar sådana vi har tidigare erfarenheter av. Ett av de exempel på kunskapsfragment som jag gav ovan – ”om ett litet barn aldrig har besökt tandvården, får sköta tandborstningen själv och har gulbruna tänder, så föreligger troligen omsorgssvikt” – skulle kunna sägas utgöra en liten del av en mental representation som på en abstrakt nivå potentiellt innefattar alla de möjliga tecken som kan finnas på omsorgssvikt. På samma sätt finns mentala mönster om korrelationer och orsakssamband, som kan användas för att förklara/förstå, för att predicera, och för slutsatser om hur man bör handla. Mentala representationer utvecklas både genom formellt lärande, det vill säga organiserat och medvetet lärande (exempelvis utbildning) och genom informellt lärande, det vill säga icke-organiserat och ofta omedvetet lärande (som sker hela tiden, exempelvis i den professionella praktiken), och av detta följer att kunskapsfragment från olika källor integreras i dessa kognitiva mönster. Idag är det en etablerad slutsats att ett av de främsta kännetecknen för individer med en exceptionell förmåga att lösa komplicerade uppgifter är deras avancerade och mycket abstrakta mentala representationer (a.a.). Detta är någonting jag återkommer till i den här textens avslutande del.

Domänkunskapens oundvikliga osäkerhet

Ni har säkert noterat att båda mina ovanstående exempel på kunskapsfragment innefattar en reservation – ett ”troligen”. Denna reservation har en central funktion, då den framhäver domänkunskapens oundvikliga osäkerhet. Den oundvikliga osäkerheten utmärker allt professionellt arbete och har formulerats mycket väl av Eddy (1984, s. 75) som skriver följande om läkarens arbete: ”Ovisshet kryper in i varje por av den medicinska professionen. Vare sig det handlar om att definiera en sjukdom, ställa diagnos, välja behandling, observera resultat, beräkna sannolikhet, göra prioriteringar eller allt på samma gång gungar marken under läkarens fötter. Det är svårt för lekman-

nen, och för många läkare också för den delen, att begripa hur komplicerade dessa uppgifter är, hur litet vi förstår av dem och hur lätt två olika personer, båda med goda avsikter, kan komma till olika slutsatser” (översättningen hämtad ur Groopman 2009, s. 150). Den oundvikliga osäkerheten har många konturer och variationer (för en diskussion, se Ponnert 2013). Den slags osäkerhet som jag närmast skulle vilja avhandla rör graden av osäkerhet i de praktiska problem en viss profession har att hantera, det vill säga osäkerheten i *det som är*. Detta har nämligen direkt betydelse för graden av osäkerhet i *vår kunskap om det som är*.

För att reda ut i vad den här slags osäkerheten består kan vi börja med att konstatera att den naturliga respektive sociala världens fenomen/händelser inrymmer varierande grader av systematik och slumpmässighet (jfr Stanovich 2010). Det är genom att urskilja systematiken i – det vill säga de mönster eller regelbundenheter som utmärker – ett visst fenomen som man lär sig att förstå, förklara och hantera fenomenet ifråga (man skaffar sig den relevanta domänkunskapen). Praktiker som hanterar statiska problem grundade i fysiska, biologiska och kemiska processer har oftare att göra med tydliga mönster, med starka regelbundenheter, och därmed kan kunskapen också bli säkrare – professionella bedömningar kan göras med stor säkerhet och konsekvenserna av en handling kan prediceras med stor säkerhet (Shanteau 1992). Praktiker som sysslar med dynamiska problem, knutna till människor och deras behov/välfärd, måste emellertid hantera regelbundenheter som är svagare, av den anledningen att människors tankar, känslor och handlingar påverkas av en mängd olika faktorer, och att själva inflytandet av och samspelet mellan dessa (orsaks-) faktorer är oerhört komplext och långt ifrån deterministiskt (a.a.). Till följd därav är kunskapen också osäkrare, det vill säga de bedömningar som görs är långt ifrån självklara, och konsekvenserna av en handling är ofta ovissa. Detta innebär alltså att även om en socialarbetare kan grunda sin slutsats om insatsrekommendation för en familj i kunskapen att ”samspelebehandling med videokamera som verktyg troligen passar bra när föräldern brister i sin reflekterande förmåga och inte förmår se hur hans/hennes beteende påverkar barnet” (jfr ovan), så kan hen aldrig med säkerhet veta att insatsen passar just den familj (med den aktuella problembilden) som hen har framför sig.

Graden av säkerhet i vår kunskap om ett fenomen kan alltså aldrig bli högre än graden av regelbundenhet i fenomenet som sådant. Praktiska pro-

blem/fenomen som innefattar en hög grad av osäkerhet har inom forskningen beskrivits som *ovänliga* problem (i motsats till *tama* problem; jfr Rittel & Webber 1973; Devaney & Spratt 2009), men också som röriga, ostrukturerade eller omstridda problem. Ett så kallat ovänligt problem har en mängd utmärkande karaktärsdrag: exempelvis är problemets definition inte entydig utan det existerar som regel flera motstridiga definitioner knutna till olika förklaringsmodeller (exempelvis finns ingen universell, kontextlös, definition av vilka handlingar som räknas som barnmisshandel; Munro 2020). Dessutom handlar det vanligen inte enbart om ett problem, utan om flera problem, vilka är komplext relaterade till varandra, och där det är svårt att urskönja vilket som är det primära. Här finns ofta en etisk aspekt inblandad, där olika intressenter i ett ärende (jfr ett barnavårdsärende) kan ha motstridiga uppfattningar om vad som är respektive inte är problematiskt. För övrigt har ett ovänligt problem sällan någon riktig eller felaktig lösning, utan det finns istället bättre eller sämre lösningar, vilka får prövas utan att man kan vara riktigt säker på att lyckas. Att lösa ett eller en del av ett problem kan också medföra att ett nytt problem uppstår (Rittel & Webber 1973; Devaney & Spratt 2009).

Det faktum att det sociala arbetets praktiska problem utmärks av en hög grad av inneboende osäkerhet innebär naturligtvis inte att man skall kapitulera inför osäkerheten, och Devaney och Spratt (2009) menar också att man bör avstå från att ta till förenklade generella lösningar. Istället kan man som praktiker påminna sig om att domänkunskapen inom den vetenskapliga disciplinen socialt arbete hela tiden ökar, samtidigt som man erkänner och lär sig hantera de utmaningar som är inbäddade i arbetets höga grad av osäkerhet och komplexitet. Ett sätt att hantera komplexiteten är att vara aktiv och medveten om och i sin egna kunskapsanvändning, något som jag återkommer till i den här textens avslutande del.

Varför ett sådant fokus på kunskapskällor? – en kritisk synpunkt

Som en epilög till avsnittet om domänkunskap skulle jag vilja kommentera den allmänna debatten och forskningen om kunskapsanvändning i socialt arbete, vilken jag menar i alltför hög grad och under alltför lång tid har fokuserat på kunskapens källor, på bekostnad av ett kritiskt utforskande av den domänkunskap som ligger till grund för professionell handling. Här kan

nämns den evigt pågående debatten om vikten av evidens kontra praktisk vishet (phronesis) i socialt arbete (Petersén & Olsson 2015; Gambrill 2018). Även om källan till kunskap har betydelse för specifika domänkunskapers validitet, reliabilitet och relevans, får den mindre betydelse så snart man accepterar att kunskap från olika källor integreras i praktiken (se ovan), och i den processen troligen också modifieras. Därjämte har studier om kunskapsanvändning visat att beslutsfattare har svårt att identifiera sina domänkunskapers faktiska ursprung (se exempelvis en klassisk studie av Weiss 1980). I det här sammanhanget är det centralt att påminna sig om att kunskapens källa inte är liktydig med dess innehåll. Detta kan enkelt åskådliggöras med hjälp av begreppet mental representation, där vi kan hålla det för troligt att det i praktiken kan förekomma både a) att fragment från olika kunskapskällor är integrerade i en och samma mentala representation, och b) att en och samma kunskapskälla finns representerad i flera, eventuellt motstridiga, mentala representationer. Som exempel på det sistnämnda skulle vetenskaplig kunskap kunna tänkas ge stöd åt olika slags insatsrekommendationer för ett och samma problem. Eftersom genereringen av såväl vetenskaplig kunskap som erfarenhetsbaserad kunskap handlar om att, mer eller mindre formaliserat, identifiera de mönster och regelbundenheter som inbegrips i och/eller omger ett visst fenomen, menar jag att utvecklingen av praktikers kunskap och expertis skulle främjas allra bäst om fokus flyttades från domänkunskapens källor till domänkunskap i bedömning och handling.

Tankeprocesskunskap

Som nämndes i textens inledning är kunskap om tankeprocesser – det jag här kallar tankeprocesskunskap – oumbärlig för en utvecklad förståelse av *hur* man använder sin domänkunskap i utförandet av komplicerade uppgifter (jfr expertis). Sätten på vilka man i tanken processar domänkunskap kan nämligen ha direkt betydelse för vilken slutsats man kommer fram till, exempelvis angående vilka de mest centrala problemen är i den familj man arbetar med, eller om hur stor risken är att barnet i den aktuella familjen far illa. Eileen Munro (1996) beskriver denna betydelse mycket väl, med hjälp av distinktionen mellan vilka professionella misstag som kan respektive inte kan undvikas. Eftersom professionell praktik präglas av osäkerhet (se ovan) kommer

man som praktiker stundom att befinna sig i lägen där man missbedömer förhållandena i en nuvarande eller framtida situation, även om man har gjort det bästa man kunnat med klientinformationen och med den domänkunskap som finns tillgänglig på området. Detta är vad Munro (1996) kallar oundvikliga misstag. Misstag som kan undvikas däremot, är sådana som har att göra med tankefel, även så kallade kognitiva felslut/bias, det vill säga där det är *våra sätt att tänka* som leder oss fel. Munros egen forskning (1996), och även forskning bedriven bland läkare (jfr Groopman 2009), har visat att en inte obetydlig andel av de misstag som begås i professionell praktik faktiskt hade kunnat undvikas om man hade tänkt bättre.

I min diskussion av tankeprocesskunskap utgår jag från den väletablerade distinktionen mellan två typer av tankesätt/tankeprocesser – det *intuitiva* (*typ 1*) och det *analytiska* (*typ 2*; till exempel Evans 2008; Kahneman 2011). Distinktionen har drygt fyra decennier på nacken inom psykologin (Evans & Stanovich 2013), men har först under det senaste decenniet gjorts känd för den större allmänheten (av bland annat Daniel Kahneman, se 2011). Enligt teorierna om dubbla tankeprocesser utmärks intuitivt tänkande av att det är snabbt, automatiskt och omedvetet, medan det analytiska tänkandet är långsamt, resonerande och medvetet (Evans 2008). Ibland betecknas människan som en ”kognitiv snåljap” (Evans & Stanovich 2013), av den anledningen att hen tenderar att föredra det snabba och enkla intuitiva framför den långsamma och kontrollerade analysen, vilken fordrar uppmärksamhet och är mycket mer energikrävande. Av betydelse för den kommande diskussionen är att intuitionen främst tar hjälp av långtidsminnet, medan analysen – det som rör det vi för stunden är medvetna om – sker i det relativt begränsade arbetsminnet (Evans 2008).

Att tänka långsamt och analytiskt

Det existerar en uppsjö metoder och modeller som framställer hur man kan eller bör gå tillväga för att långsamt – typiskt stegvis – analysera en situation eller ett fenomen. Ett för oss relevant exempel är den ”critical appraisal”-modell som förknippas med evidensbaserad praktik i socialt arbete (Gambrell 2018). Den modell för analys som man allra oftast hänvisar till inom psykologisk forskning om bedömning och beslutsfattande är emellertid *beslutsanalysen* (för en längre beskrivning, se Dowie 1993).

Beslutsanalys handlar om att fatta ett *övervägt* eller *rationellt* beslut, genom att i förväg identifiera, värdera och uppskatta sannolikheten för olika potentiella konsekvenser eller utfall av ett beslut. Till skillnad från termen bedömning, som inom ramen för den här texten relaterar till olika slags slutsatser (se ovan), definieras ett beslut som ett *val mellan olika (handlings-) alternativ* (jfr en handlingsinriktad slutsats). I kontexten social barnavård kan ett val exempelvis stå mellan att låta ett barn bo hemma med sina biologiska föräldrar och att tillfälligt flytta barnet till ett familjehem. I enlighet med beslutsanalysen identifierar man i förväg en rad potentiella utfall av de olika handlingsalternativen. Utfallen, som också kan förstås i termer av scenarier, skulle exempelvis kunna innefatta 1) förändring i positiv riktning, 2) ingen förändring och, 3) förändring i negativ riktning. Därefter listas fördelarna och nackdelarna med respektive utfall, och sedan gör man en värdering av varje utfalls sammantagna *nytta* (där hänsyn tas till både dess fördelar och nackdelar). I kontexten social barnavård skall nytta tolkas i en vidare mening, i termer av hur önskvärt någonting är – framför allt i hur hög grad utfallet främjar det aktuella barnets nuvarande och framtida välfärd (Munro 2020). Sedan uppskattar man, för vardera utfall, *sannolikheten* att handlingen/insatsen genererar utfallet ifråga. Såväl värderingen av utfallets nytta som uppskattningen av dess sannolikhet grundas i domänkunskap (och i realiteten troligen också i subjektiva värderingar), och uttrycks i kvantifierad form, som tal på en skala mellan ett lägsta och ett högsta värde. Enligt beslutsanalysen är det mest rationella beslutet att välja den handling, eller det insatsalternativ, som *maximerar den subjektivt förväntade nyttan* för de inblandade – ett värde som beräknas genom att, för vardera handlingsalternativ, summera produkterna av de olika utfallens nytta och sannolikhet (för en detaljerad och mycket pedagogisk beskrivning av beslutsanalys tillämpad på social barnavård, se Munro 2020; se även O’Sullivan 2008).

De allra flesta som forskar om bedömning och beslutsfattande är eniga om att det finns många fördelar med ovanstående analysförfarande, som exempelvis att det synliggör den kunskap och de värderingar som ligger till grund för ett beslut samt även den osäkerhet som präglar en situation (se till exempel Munro 2020), men att det trots allt inte fungerar särskilt väl som en beskrivning av hur människor tänker. Beslutsanalys utgör ett preskriptivt perspektiv på bedömning (hur en rationell individ *bör* tänka) snarare än ett deskriptivt perspektiv (hur individer *faktiskt* tänker). I den dagliga professionella praktiken

finns dels kontextuella begränsningar för formell beslutsanalys, som tidsbrist och begränsad information och kunskap (jfr Lipsky 1980). Dels finns mänskliga begränsningar, i den meningen att vi på ett kognitivt plan har väldigt svårt att på ett konsekvent och tillförlitligt sätt ta ett sammanfattande grepp om stora mängder information och överblicka alla potentiella handlingsalternativ och deras konsekvenser (jfr Miller 1956).

Som ett exempel på hur vi människor tenderar att göra avsteg från ett strikt rationellt tankeförfarande brukar man nämna Herbert Simons (1956) banbrytande tankar om *satisfiering* (jfr ”begränsad rationalitet”), vilka går ut på att vi – vid tids- och resursbrist – tenderar att välja det första bästa identifierade handlingsalternativet snarare än att jämföra samtliga möjliga handlingsalternativ. I kontexten socialt arbete skulle man kunna tänka sig en situation där en erfaren nattarbetande socialarbetare kallas ut till en av socialtjänsten och nattjouren känd familj, där små barn lämnats ensamma av sina föräldrar, vilka är på krogen. Situationen kräver en omedelbar lösning. Istället för att undersöka alla möjliga handlingsalternativ väljer socialarbetaren att efter snabbt, men medvetet, övervägande ringa barnens morföräldrar, vilka bor i närheten och tidigare visat sig vara pålitliga som omsorgstagare, för att fråga om barnen kan sova hos dem (förkortat och reviderat exempel ur Taylor 2017a, s. 181).

Att tänka snabbt och intuitivt

Faktum är att människors sätt att tänka i hög grad präglas av intuition, eller så kallat typ 1-tänkande (se ovan). Inom forskningen har det genom åren lagts fram olika, och delvis konkurrerande, förslag på vad intuition egentligen är (jfr Epstein 2010; Hogarth 2010). Idag är man dock relativt överens om att typ 1-tänkande innefattar en mängd varierande kognitiva system och processer för att komma åt och behandla information (Glöckner & Wittman 2010; Evans & Stanovich 2013), och att intuitivt tänkande generellt utmärks av att det är snabbt, icke energikrävande, automatiskt och omedvetet (se ovan). När det gäller frågan om vad intuition *inte* är menar Hogarth (2010) att man bör göra en åtskillnad mellan intuition och exempelvis instinkt och insikt. Vidare är känslornas roll i intuitionen omtvistad; medan Epstein (2010) vidhåller att de allra flesta förståelser av intuition är strikt kognitiva, menar Hogarth (2010) att intuition kan härstamma ur en känsla, som exempelvis rädsla, och att in-

tuitiva slutsatser ofta åtföljs av en känsla av säkerhet. I avsnittet nedan fördjupar jag mig i ett ”positivt” respektive ett ”skeptiskt” perspektiv på intuitivt tänkande.

Att tänka snabbt och intuitivt – mönsterigenkänning

Den mycket kände och nobelprisbelönade samhällsvetaren Herbert Simon (1992), redan nämnd ovan, har förklarat experters användning av sitt intuitiva tänkande på följande vis: ”situationen har genererat en signal; signalen ger experten tillgång till information som finns lagrad i minnet, och denna information tillhandahåller svaret. Intuition är detsamma som igenkännande, varken mer eller mindre” (Simon 1992, s. 155). Detta slags *mönsterigenkänning* skulle kunna beskrivas som att olika tecken/signaler i en situation får en individ att automatiskt associera och få tillgång till relevant domänkunskap lagrad i långtidsminnet i form av mentala representationer (jfr Ericsson & Pool 2017 och ovan). Ju mer utvecklad domänkunskap (i form av specialiserade mentala representationer), desto större möjlighet att intuitivt urskilja meningsfulla mönster i en mängd information, vilken sannolikt skulle framstå som ickerelaterad och slumpmässig för individer med mindre kunskap inom den aktuella domänen (a.a.). Gary Klein (2008), som är en av de mest kända forskarna inom den här traditionen, har utfört ett flertal större fältstudier där han har observerat hur exempelvis brandmän och sjuksköterskor använder det han benämner som *intuitiv expertis* för att lösa problem. Enligt Klein (2008) innebär intuitiv expertis inte enbart att experter snabbt identifierar och tolkar de viktigaste signalerna i en problematisk situation – själva igenkännandet genererar också ett första förslag till lösning. Därefter kombineras intuitionen vanligtvis med analys, då experten i regel simulerar olika möjliga konsekvenser av detta lösningsförslag. Om den aktuella lösningen bedöms som tillräckligt bra väljer man den (jfr satisfiering ovan); i annat fall går man vidare med ett nästa förslag till lösning (a.a.).

Inom socialt arbete har Laura Cook (2017) med hjälp av intervjuer studerat hur praktikers mönsterigenkänning hjälper dem att snabbt och intuitivt – och inom ramen för ett hembesök hos sina klienter – kunna göra en första bedömning om hur stor risken är att barnet i familjen skall fara illa. Hon beskriver fem huvudsakliga tecken som praktikerna själva kunde identifiera i efterhand, innefattandes 1) hur öppna föräldern/föräldrarna är

för att diskutera känsliga frågor, 2) graden av sammanhang och begriplighet i föräldrarnas berättelser, 3) graden av överensstämmelse mellan de känslor föräldern uttrycker och innehållet/allvaret i hans/hennes berättelser och i situationen, 4) sättet på vilket föräldern pratar om sitt barn och 5) föräldrarnas uttryckta villighet att ta ansvar för sitt barns välfärd (a.a.). Ovanstående tecken skulle även kunna formuleras i termer av fragment av domänkunskap, som till exempel ”ju större föräldrarnas villighet är att ta ansvar för sitt barns välfärd, desto lägre är risken att barnet kommer att fara illa”.

Att tänka snabbt och intuitivt – heuristiker och bias

Även om intuitiv expertis i form av mönsterigenkänning är ovärderlig i professionellt arbete bör man avstå från att sätta blind tillit till den. En första anledning är att giltigheten och tillförlitligheten hos det snabba intuitiva tänkandet delvis bestäms av kontextuella faktorer i den miljö eller praktik i vilken domänkunskapen som används har utvecklats (Kahneman & Klein 2009). Detta återkommer jag till i den här textens avslutande del. En annan anledning är att människan tenderar att ta genvägar när hen tänker snabbt – *kognitiva genvägar* som kan leda rätt, men som också kan leda fel. Dessa genvägar, eller *heuristiker/förenklingsstrategier*, och de *bias/snedvridningar* de kan generera står i fokus för den forskning som år 2002 belönades med Sveriges Riksbanks pris i ekonomisk vetenskap till Alfred Nobels minne (och som tilldelades Daniel Kahneman). I vårt sammanhang bör det givetvis nämnas att Mary Richmond, en av det sociala arbetets pionjärer, redan 1917 skrev om bias i inferenser/slutsatser (i sin socialt arbete-klassiker *Social Diagnosis*, kapitel 5). Idag finns fler än 100 empiriskt utforskade kognitiva genvägar/bias (se https://en.wikipedia.org/wiki/List_of_cognitive_biases; för en lista i kontexten socialt arbete, se Taylor 2017a, s. 98), men i den här texten finns bara utrymme för att nämna ett fåtal.

Enligt Kahneman (2011, s. 113) fungerar en heuristik på följande vis: man får en komplicerad fråga, och utan att man är medveten om det byter man ut den komplicerade frågan mot en enklare fråga, och besvarar den istället. *Representativitetsheuristiken*, exempelvis, handlar om att vi byter ut följande fråga: ”vad är sannolikheten att objekt A hör till klass B?” mot den enklare frågan: ”hur typisk/representativ är objekt A för klass B?”. Den norske psykologen Geir Kirkebøen (2012, s. 62) ger följande exempel: den komplicerade fråga

man vill besvara är ”hur sannolikt är det att någon som provar cannabis fortsätter med tyngre droger?”, men omedvetet besvarar man istället den mycket enklare frågan ”hur vanligt eller typiskt är det att någon som använder tyngre droger började med cannabis?”. Eftersom väldigt många av dem som använder tyngre droger faktiskt började med cannabis leder användningen av heuristiken ifråga till att man felaktigt drar slutsatsen att cannabisbruk ofta/alltid leder till bruk av tyngre droger. Förståelsen av snedvridningen i exemplet blir än tydligare när man tar i beaktande att de allra flesta som använder tyngre droger faktiskt började med bröstmjök (a.a.). Representativitetsheuristiken kan också beskrivas i termer av *stereotypifiering*, och kan leda till diskriminering utifrån kategorier som klass, kön och etnicitet. En vinjettstudie av 105 israeliska socialarbeters bedömningar om barn som riskerar att fara illa (Enosh & Bayer-Topilsky 2015) visade exempelvis att respondenterna var mer benägna att rekommendera placering utanför hemmet om familjen hade låg socioekonomisk status eller tillhörde en etnisk grupp med lägre samhällsstatus, trots att den objektiva och subjektiva risken var densamma som för jämförelsegrupperna.

Den kognitiva bias som nämns allra oftast i forskningslitteratur om socialt arbete är *bekräftelsebiasen*, vilken innebär att man söker och accepterar information som ligger i linje med ens redan etablerade uppfattning, samtidigt som man ignorerar, förnekar eller omtolkar information som motsäger uppfattningen. I en vinjettstudie av drygt 200 nordirländska socialarbeters bedömningar av barn som riskerar att fara illa fann Spratt och medförfattare (Spratt, Devaney & Hayes 2015) att respondenternas tidigt utvecklade hypotes om vad som var det bästa för det aktuella barnet (att stanna i familjehemmet eller att flytta tillbaka till sina biologiska föräldrar) tenderade att påverka deras tolkningar av barnets eget önskemål. Socialarbetare som menade att familjehem var det bästa för barnet tolkade i regel önskemålet om att stanna i familjehemmet som insiktsfullt, men om barnet istället önskade flytta till sina biologiska föräldrar ansåg de snarare att barnet var för litet för att veta vad som var bäst för honom eller henne (a.a.). Bekräftelsebias i en praktikers tänkande kan exempelvis innebära att hen omedvetet överskattar eller underskattar risken att ett barn far illa, vilket kan få ödesdigra konsekvenser. I sin innehållsanalys av samtliga offentliga utredningar (45 stycken mellan 1973 och 1994) om hur den brittiska socialtjänsten handlade i barnavårdsärenden med en tragisk utgång, observerade Munro (1996, 1999) tecken på

ett flertal kognitiva bias. Förutom att de involverade socialarbetarna endast i begränsad omfattning ändrade sina uppfattningar trots ny bevisning (bekräftelsebias), lade Munro (1996) märke till att anmälningarna troligen hade behandlats olika beroende på vem anmälaren var. Det faktum att professionellas anmälningar betydligt oftare ledde till noggranna utredningar, jämfört med när anmälningen kom från en granne eller släkting, tyder på förekomsten av *trovärdighetsbias*, det vill säga att man är mer benägen att acceptera ett påstående om det kommer från någon man uppskattar eller respekterar (jfr Taylor 2017a). Dessutom fann Munro (1999) att den utredningsinformation som hade haft allra störst betydelse för socialarbetarnas bedömningar var den lättillgängliga, levande eller konkreta informationen (*tillgänglighetsbias*), den information som väckte känslor (*affektbias*) eller som hade framkommit först eller sist under utredningen (*ordningseffektbias*; [mina översättningar]). För den som är intresserad av att läsa mer om kognitiva bias kan jag varmt rekommendera Bowes och medförfattares (2020) utmärkta genomgång, med tillämpning i psykologisk praktik, samt Featherstons och medförfattares (2020) nyligen utförda forskningsöversikt.

En kombination av intuition och analys?

De som forskar om tankeprocesser är rörande eniga om att det ideala sättet att tänka inte handlar om analys eller intuition utan snarare om analys *och* intuition. Det finns dock olika uppfattningar om samspelet dem emellan: medan vissa forskare menar att typ 1- och typ 2- processerna försiggår parallellt och tävlar om att dominera, är andra av den övertygelsen att den snabba och automatiska intuitionen utgör ”standardläget” och att analys endast kopplas in om det bedöms som nödvändigt (jfr Evans 2008; Glöckner & Witteman 2010). En ytterligare ståndpunkt är att tänkandet i praktiken rör sig fram och tillbaka längs ett *kontinuum* mellan analys och intuition, och att olika mängder av analys och intuition triggas av kontextuella faktorer och av de specifika egenskaperna hos den uppgift som skall lösas (Hammond 1996; Dhimi & Thomson 2012). Medan komplexa situationer, där man exempelvis är bekant med uppgiften, där man har tillgång till mycket information, vilken kräver tolkning, där det finns många möjliga vägar att gå och där tidspressen är hög tenderar att trigga ett intuitivt tänkande, triggas analysen av det omvända (att man *inte* är bekant med uppgiften, att man har tillgång till *lite* information,

osv.; Dhami & Thomson 2012). Sett till ovanstående skulle man lätt kunna frestas att prematurt dra slutsatsen att det sociala arbetets komplexa praktik oftare triggas intuition snarare än analys, och att intuition därför är att föredra. Att det inte är fullt så enkelt och oproblematiskt återkommer vi till i den här textens avslutande del.

Ett alternativt sätt att hantera komplexiteten i en situation är att *medvetet* reducera den information som ligger till grund för ens bedömning – att medvetet använda sig av heuristiker som fungerar särskilt bra i en viss kontext (Gigerenzer & Gaissmaier 2011; jfr även med satisfiering ovan). Den tyske psykologen Gerd Gigerenzers studier om sådana *smarta/rationella heuristiker* utgör grunden för ett relativt nytt och starkt växande forskningsområde, med stor potential för det framtida studiet av professionellas tankeprocesser. Inom disciplinen socialt arbete är den här slags forskningen fortfarande i sin linda. En vinjettstudie på området – av 20 nederländska praktiker med arbetsuppgiften att matcha barn och fosterfamiljer – har emellertid visat att praktiker ibland använder den så kallade *ett-skäls heuristiken* [min översättning], det vill säga vissa av deras beslut om att välja bort en familj baserades på enbart ett skäl (Zeijlmans et al. 2019). De faktorer som bedömdes som tillräckligt tunga för att ensamma avgöra ett sådant beslut var att barnet var i en ålder som inte passade fosterfamiljen, eller behövde annan slags vård än den fosterfamiljen kunde erbjuda (a.a.). Ett annat sätt att medvetet förenkla komplexiteten i det sociala arbetets praktik med barn som riskerar att fara illa skulle kunna vara att basera sin bedömning om allvarlighetsgrad på *ett anpassat urval* av riskfaktorer, snarare än att lägga tid på att undersöka och väga samman alla kända riskfaktorer (Taylor 2017b). En svårighet med att medvetet, och i enlighet med olika kognitiva tumregler, reducera komplexiteten i en situation är att det krävs oerhört utvecklad domänkunskap för att tillförlitligt kunna bestämma vilken information som kan selekteras bort (dessutom medför ett sådant tillvägagångssätt risk för exempelvis bekräftelsebias, se ovan).

Om den medvetna utvecklingen och användningen av expertis

Så här långt har jag diskuterat praktikers bruk av sin expertis i termer av kunskapsanvändning, och ett centralt antagande har varit att en praktikers kunskapsanvändning tar sitt främsta uttryck i hans eller hennes bedömningar. En distinktion har gjorts mellan domänkunskap, det vill säga den kunskap (om ett visst praktiskt problem) som utgör själva innehållet i bedömningarna, och tankeprocesskunskap, med vilket avses kunskap om de kognitiva processer inom ramen för vilka domänkunskapen formas och används. Jag skall nu, till slut, ta upp den medvetna utvecklingen och användningen av praktikers expertis i det professionella arbetet.

Vad utmärker egentligen en expert?

Forskare som vill förstå och förklara vad som utmärker en expert och hur expertis utvecklas genom praktisk erfarenhet brukar antingen observera individer som har en erkänt enastående förmåga att utföra komplicerade uppgifter, eller jämföra individer med lång erfarenhet av praktiskt arbete inom en viss professionell domän med individer som tillhör samma profession men som precis är färdiga med sin utbildning (dessa grupper benämns ofta som *experter* och *noviser*; Feltovich, Prietula & Ericsson 2018). Inom professionsforskningen brukar diskussioner om skillnader mellan experter och noviser vanligen ta avsats från Dreyfus-brödernas femstegs-modell om hur man tillägnar sig expertis (Dreyfus & Dreyfus 1986). Eftersom modellen med åren har kommit att ifrågasättas (Kirkeboen 1999; Gobet & Chassy 2008) väljer jag att istället ta upp senare psykologisk forskning på området.

Några av de i litteraturen mest vedertagna och för oss relevanta egenskaperna och förmågorna hos experten liknar i mångt och mycket det som ovan beskrivits i termer av mönsterigenkänning. Exempelvis är en utmärkande förmåga hos experten att hen använder tecken/signaler selektivt; experten vet oftare (än novisen) vilka tecken/fakta i en stor mängd information som är viktigast att beakta när man gör en viss bedömning (till exempel tecken på att ett barn riskerar att fara illa, jfr Cook ovan). De ser snabbare, och ofta omedvetet, dessa tecken, och de överväger fler tecken – även sådana som till en

början kanske inte verkar höra till fallet (jfr ”selective cue use is a hallmark of expertise” Larrick & Feiler 2015, s. 700; jfr Feltovich, Prietula & Ericsson 2018). Ytterligare utmärkande för experten är att hen generellt ser tecken/fakta som delar av ett större och mer komplext mönster snarare än som isolerade informationsbitar; experten uppfattar problem på en djupare nivå och kan ge mer sammanhängande förklaringar än novisen (Feltovich, Prietula & Ericsson 2018; jfr ”experter ser (...) skogen där alla andra bara ser träden”, Ericsson & Pool 2017, s. 98). Dessa utvecklade förmågor gör att experter kan tänka snabbare än noviser och även fatta snabbare och potentiellt (men inte nödvändigtvis, se nedan) mer korrekta beslut. Inom forskningen förklaras generellt dessa uttryck för expertis med de många och högt specialiserade mentala representationer som har utvecklats över tid och som finns lagrade i långtidsminnet (a.a.). Här blir det tydligt vilken central betydelse domänkunskapen har för tankeprocesserna – ju mer utvecklad domänkunskap du har, desto snabbare kan du komma fram till en potentiellt korrekt slutsats. Detta innebär också att expertis alltid är domänspecifik (Feltovich, Prietula & Ericsson 2018).

Förutsättningar för en tillförlitlig intuitiv expertis

En nödvändig men inte tillräcklig förutsättning för utvecklingen av intuitiv expertis (avancerad domänkunskap som kan användas intuitivt) är lång praktisk erfarenhet inom en specifik domän (Ericsson & Pool 2017). Ofta sätts 10 000 timmar eller 10 år som ett minimum, men här bör nämnas att Anders Ericsson, upphovsmannen till ”10 000-timmarsregeln”, är starkt kritisk till hur den slentrianmässig har kommit att användas i olika sammanhang. Faktum är att lång erfarenhet inte per automatik genererar tillförlitlig intuitiv expertis. Studier har visat att även om den individuella praktikerns *tilltro* till sin egen expertis generellt ökar med åren, är det fullt möjligt att vara en bättre praktiker fem år efter examen än efter 30 år i yrket (a.a.). Detta skulle delvis kunna förklaras med glömska och med att experter är långt ifrån immuna mot de slags kognitiva bias som har beskrivits ovan (jfr Kahneman 2011). En annan central förklaring är att vissa egenskaper i den aktuella *praktikkontexten* har betydelse för tillförlitligheten i den kunskap som genereras genom den praktiska erfarenhetens implicita och ofta omedvetna lärande. Här har man i forskning kunnat observera att erfarna professionella som praktiserar med

statiska ting i *vänliga* kontexter, vilka utmärks av stabila mönster och tillgänglig feedback, generellt tenderar att göra bättre ifrån sig (exempelvis när det gäller problembeskrivning och prediktion) än erfarna professionella som arbetar med dynamiska, ofta mänskliga, ting i *ovänliga* kontexter, vilka snarare karakteriseras av oförutsägbarhet och svårtillgänglig eller försenad feedback (Shanteau 1992; Hogarth 2010; jfr distinktionen mellan tama och ovänliga problem, se ovan). Medan meteorologer och fysiker utgör exempel på professionella verksamma i vänliga kontexter, praktiserar exempelvis domare, kliniska psykologer och socialarbetare i typiskt ovänliga kontexter (Shanteau 1992). Centralt i den förklaringsmodell som används för att förstå skillnaderna mellan grupperna är att valid och tillförlitlig domänkunskap (jfr mentala representationer) svårligen utvecklas genom praktisk erfarenhet om det i praktikmiljön inte finns tydliga och återkommande regelbundenheter/mönster som man som praktiker kan observera, handla i enlighet med och erhålla feedback på (Shanteau 1992; Hogarth 2010; Kahneman & Klein 2009).

Även om socialarbetares praktiska kontexter generellt är av det ”ovänliga” slaget finns naturligtvis mönster i praktiken, om än oftare av det svagare slaget, som kan observeras och internaliseras, och det finns även variation när det gäller tillgången till feedback. Medan feedback gällande om och i så fall hur en viss insats kan ha bidragit till en klients långsiktiga positiva utveckling ofta dröjer eller kanske helt uteblir, kan socialarbetare i direkt interaktion med klienter få snabb feedback på hur deras bemötande fungerar (genom exempelvis klienternas kroppsspråk och verbala respons; jfr Kirkeboen 2012).

Om medveten utveckling av expertis

Men hur skall man då som praktiker göra för att utveckla och bevara sin expertis i ovänliga praktikkontexter? Det näst intill unisona svaret på den frågan är att man måste bli aktivare och mer medveten i sin användning av domänkunskap (Shanteau 1992; Hogarth 2010; Ericsson & Pool 2017). Enkelt uttryckt handlar det om att lära sig strategier för att tänka långsamt, för att därmed kunna bli medveten om, utvärdera, utveckla och ytterligare befästa den domänkunskap som ligger till grund för ens professionella bedömningar och handlingar. Sådana långsamma tankestrategier liknas ibland vid detektivens eller forskarens (Hogarth 2010; Sheppard 1995) sätt att tänka, och de behöver

inte vara så formella som den ovan beskrivna beslutsanalysen. I kontexten socialt arbete används ofta termerna ”kritisk reflektion” och ”kritiskt tänkande” om mer generella professionella förhållningssätt som också omfattar långsamma analytiska tankeprocesser, och det finns mycket litteratur på området (till exempel Fook & Gardner 2007; Gambrell 2018). Personligen är jag mest förtjust i den brittiske filosofen Stephen Toulmins modell av argumentet (1958), vilken utgör ett mycket behändigt och generellt verktyg för att beskriva, och specificera säkerheten/osäkerheten i, den domänkunskap som används som grund för en viss slutsats. I en artikel från 2016 skriver jag och Anders Molander om hur Toulmins modell kan användas i undervisning om professionella bedömningar och resonering i socialt arbete (Wallander & Molander 2016). Anders Ericsson menar att den målmedvetna utvecklingen av expertis med fördel kan ske under handledning, det vill säga med hjälp av en, eller flera, seniora kollegor, lärare eller handledare (Ericsson & Pool 2017).

En helt rimlig invändning i sammanhanget är att det i den vardagliga praktiken inte finns tid och utrymme för att långsamt analysera grunderna för varje bedömning och beslut. Men här handlar det inte om att analysen helt skall mota undan intuitionen, vilket är både omöjligt och icke önskvärt, utan om att skapa strukturer där medveten kunskapsanvändning görs till *en del* av det vardagliga arbetet, bland annat med syftet att stärka individens och kollektivets expertis. En del arbete av det här slaget sker naturligtvis redan i det sociala arbetets praktik, inom ramen för exempelvis handledning och behandlingskonferenser. Här kan man också skapa positiva spiraler: för ju mer detaljerad och tillförlitlig ens domänkunskap (jfr mentala representationer) är, desto bättre blir man på att tillgodogöra sig ny information (Ericsson & Pool 2017); och ju mer man tränar på att tänka analytiskt, desto snabbare kan ens analytiska tankeprocesser faktiskt bli (jfr to ”make scientific method intuitive”; Hogarth 2010, s. 348). Vidare kan betydelsen av informativ feedback i utvecklingen av expertis inte nog poängteras (Ericsson & Pool 2017). Om sådan feedback inte kommer spontant (som för exempelvis meteorologer), måste praktikern själv aktivt arbeta med att skaffa sig information om de olika utfallen av hans eller hennes bedömningar, beslut och handlingar. Inom socialt arbete finns bland annat så kallad *feedback-informerad terapi* (Miller & Bertolino 2014; ORS och SRS, se Metodguiden på Socialstyrelsens hemsida 2022), som går ut på att praktikern – inom ramen för en given insats – regelbundet och

systematiskt samlar in och använder feedback från klienten gällande den terapeutiska alliansen och de löpande resultaten av den aktuella insatsen.

Om medveten användning av expertis

Att tänka långsamt om den domänkunskap som används i bedömning och handling har inte bara den fördelen att det främjar utvecklingen av expertis. Med hjälp av analytiskt tänkande kan man också identifiera potentiella kognitiva bias i det egna intuitiva tänkandet, och därmed också undvika eventuella misstag relaterade till sådana felslut (se ovan; Kahneman 2011; Munro 1999, 2020). En förutsättning för att med hjälp av analys kunna övervaka och korrigera kognitiva snedvridningar är dock att man har den relevanta domänkunskapen (Evans 2020). I en relativt nyligen publicerad narrativ översikt beskrivs resultaten av den mycket knappa forskning som hittills finns om så kallade *debiasing strategies* i kontexten socialt arbete (Featherston et al. 2019).

Den långsamma och medvetna användningen av domänkunskap kan också betraktas ur ett professionsetiskt perspektiv. Här kan man argumentera för att professionella praktiker, vilka har tillgång till resurser som kan förändra individers liv, har en moralisk skyldighet att kunna redogöra för den domänkunskap som ligger till grund för deras bedömningar och handlingar (jfr Molander 2016). Detta gäller både i förhållande till kollegor och andra beslutsfattare, vilka bör få möjlighet att granska och lämna bidrag till kunskapsanvändningen (jfr kollegial granskning), och i förhållande till klienter, vilka bör få ta del av aktuell information och kunskap samt där det är möjligt ges förutsättningar att vara aktiva i ett delat beslutsfattande (jfr Wallander 2022).

Men att långsamt tänka om och sätta ord på den domänkunskap som används i bedömning och handling är naturligtvis inte alltid möjligt. Professionsutövare har som regel även tillgång till kunskap som endast med svårighet kan verbaliseras – praktisk kunskap som är tätt knuten till den person som använder den och till de situationer i vilka den används (Grimen 2008). Här menar jag att man ofta begår misstaget att klassificera viss slags domänkunskap som så kallad *tyst kunskap* (som obönhörligen förblir tyst). Jag menar att man istället bör betrakta distinktionen ”tyst/implicit – explicit” som ett kontinuum, längs vilket domänkunskap potentiellt kan förflytta sig. Viss kunskap som lärs in formellt och medvetet, som till exempel att köra bil, automatiseras efter hand och blir kunskap som används intuitivt (Larrick & Feiler 2015). På

samma vis kan man tänka sig att domänkunskap som lärs in formellt inom ramen för till exempel högre studier efter hand automatiseras när den omsätts i handling. På det motsatta hållet finns möjligheten att i alla fall viss kunskap som lärs in informellt, i den professionella praktiken, kan medvetandegöras och verbaliseras. En av mina egna studier i det ovan nämnda projektet om kunskapsanvändning inom social barnavård har exempelvis visat att domänkunskap i högre grad kan bli explicit, om praktikern får hjälp att tänka på sitt eget tänkande (Wallander 2022). Och om kunskapen inte kan uttryckas i ord kan den ofta artikuleras på annat vis, exempelvis genom demonstration (Grimen 2008). Sedan finns ju förstås alltid risken att den intuitiva grundvalen till en viss slutsats i och med själva verbaliseringsprocessen ersätts med någonting helt annat (jfr efterrationalisering; Evans 2020). Även om detta skulle kunna ske, innebär verbaliseringen att det som medvetandegörs och formuleras i ord ändå kan granskas och diskuteras (a.a.).

Att ta ett kollektivt ansvar för expertisen

I den här texten har jag genomgående talat om individers expertkunnande och om hur kunskap används i individuella praktikers bedömningar och beslut, men kunskapsanvändning och kunskapsutveckling är naturligtvis även *kollektiva* processer och ett kollektivt ansvar. Idealt borde tillförlitligheten, validiteten och relevansen i den domänkunskap som åberopas för en viss beskrivande, förklarande, värderande eller handlingsinriktad slutsats i slutändan avgöras av i hur hög grad kunskapen och slutsatsen ligger i linje med det professionella kollektivets (Munro 2020). Här har inte bara professionen i sin helhet utan också det lokala kollegiet en viktig roll att fylla. Att tänka och resonera i grupp kan nämligen leda till mer underbyggda och genomtänkta bedömningar och beslut (jfr Mercier & Sperber 2011). Detta har delvis att göra med att gruppen sammantaget har tillgång till mer domänkunskap än den enskilde praktikern. En förutsättning för att gruppen skall ”tänka bättre” än individen är dock ett deliberativt diskussionsklimat, i vilket olika ståndpunkter systematiskt försvaras och bryts mot varandra (a.a.), till exempel genom att gruppmedlemmarna uppmuntras spela varandras ”djävulens advokat” (jfr Janis 1971).

Naturligtvis ligger det yttersta ansvaret för att skapa strukturer och tid för individuellt och kollektivt lärande samt för kollegialt stöd och granskning av

praktikers kunskapsanvändning hos det sociala arbetets olika organisationer och arbetsgivare (Munro 2020). Och här bör även nämnas att socialarbetares handlingsutrymmen är begränsade av lagar, politiska direktiv, ekonomiska resurser, ”redan serverade problemlösningar” (i form av ett begränsat antal upphandlade insatser) med mera, vilket gör att de inte alltid *kan* handla i enlighet med professionella slutsatser grundade i deras egen expertis (jfr Jönsson 2021; Svensson, Johnsson & Laanemets 2021). Ovanstående förbehåll och begränsningar har dock behandlats på annat håll (till exempel Svensson, Johnsson & Laanemets 2021). Den här texten har istället drivits av min övertygelse om expertisens frigörande kraft – en övertygelse om att en ökad medvetenhet om och ett aktivare förhållningssätt till såväl den domänkunskap som används i ens bedömningar som de tankeprocesser som formar bedömningarna kan leda till professionalisering på individnivå. En sådan förstärkning av praktikers expertis torde även ge en starkt profession, vilken på olika nivåer kan bemöta och balansera eventuella utmaningar relaterade till ökade inslag av byråkratisering eller kommodifiering av expertis.

Referenser

- Abbott, A. (1991) The future of professions: Occupation and expertise in the age of organization. *Research in the Sociology of Organizations*, 8(1): 17–42.
- Avby, G. (2018) *Att utveckla professionell expertis: En bok om kunskap och lärande*. Lund: Studentlitteratur.
- Benbenishty, R. & Fluke, J.D. (2021) Frameworks and models in decision-making and judgment in child welfare and protection. I: John D. Fluke, Mónica L. López, Rami Benbenishty, Erik J. Knorth & Donald J. Baumann (red.) *Decision-making and judgment in child welfare and protection: Theory, research, and practice*. New York: Oxford University Press.
- Bowes, S.M., Ammirati, R.J., Costello, T.H., Basterfield, C. & Lilienfeld, S.O. (2020) Cognitive biases, heuristics, and logical fallacies in clinical practice: A brief field guide for practicing clinicians and supervisors. *Professional Psychology: Research and Practice*, 51(5): 435–445.
- Cook, L.L. (2017) Making sense of the initial home visit: The role of intuition in child and family social workers’ assessments of risk. *Journal of Social Work Practice*, 31(4): 431–444.
- Devaney, J. & Spratt, T. (2009) Child abuse as a complex and wicked problem: Reflecting on policy developments in the United Kingdom in working with chil-

- dren and families with multiple problems. *Children and Youth Services Review*, 31(6): 635–641.
- Dhami, M.K. & Thomson, M.E. (2012) On the relevance of Cognitive Continuum Theory and quasirationality for understanding management judgment and decision making. *European Management Journal*, 30(4): 316–326.
- Dowie, J. (1993) Clinical decision analysis: Background and introduction. I: Huw Llewelyn & Anthony Hopkins (red.) *Analysing how we reach clinical decisions*. London: Royal College of Physicians of London.
- Dreyfus, H.L. & Dreyfus, S.E. (1986) *Mind over machine: The power of human intuition and expertise in the era of the computer*. New York: Free Press.
- Eddy, D.M. (1984) Variations in physician practice: The role of uncertainty. *Health Affairs*, 3(2): 74–89.
- Enosh, G., & Bayer-Topilsky, T. (2015) Reasoning and bias: Heuristics in safety assessment and placement decisions for children at risk. *The British Journal of Social Work*, 45(6): 1771–1787.
- Epstein, S. (2010) Demystifying intuition: What it is, what it does, and how it does it. *Psychological Inquiry*, 21(4): 295–312.
- Ericsson, A. & Pool, R. (2017) *Peak: Vetenskapen om att bli bättre på nästan allt – sanningen bakom 10 000-timmarsregeln*. Stockholm: Volante.
- Evans, J.S.B. (2008) Dual-processing accounts of reasoning, judgment, and social cognition. *Annual Review of Psychology*, 59: 255–278.
- Evans, J.S.B. (2020) Bounded rationality, reasoning and dual processing. I: Riccardo Viale (red.) *Routledge handbook of bounded rationality*. Abingdon: Routledge.
- Evans, J.S.B. & Stanovich, K.E. (2013) Dual-process theories of higher cognition: Advancing the debate. *Perspectives on Psychological Science*, 8(3): 223–241.
- Featherston, R.J., Shlonsky, A., Lewis, C., Luong, M.-L., Downie, L.E., Vogel, A.P., Granger, C., Hamilton, B. & Galvin, K. (2019) Interventions to mitigate bias in social work decision-making: A systematic review. *Research on Social Work Practice*, 29(7): 741–752.
- Featherston, R., Downie, L.E., Vogel, A.P. & Galvin, K.L. (2020) Decision making biases in the allied health professions: A systematic scoping review. *PloS One*, 15(10), e0240716.
- Feltovich, P.J., Prietula, M.J. & Ericsson, K.A. (2018) Studies of expertise from psychological perspectives: Historical foundations and recurrent themes. I: K. Anders Ericsson, Robert R. Hoffman, Aaron Kozbelt & A. Mark Williams (red.) *The Cambridge handbook of expertise and expert performance*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Fook, J. & Gardner, F. (2007) *Practising critical reflection: A resource handbook*. Maidenhead: Open University Press.
- Gabbay, J. & Le May, A. (2010) *Practice-based evidence for healthcare: Clinical mindlines*. Abingdon: Routledge.
- Gambrill, E. (2018) *Critical thinking and the process of evidence-based practice*. New York: Oxford University Press.

- Gigerenzer, G., & Gaissmaier, W. (2011) Heuristic decision making. *Annual Review of Psychology*, 62: 451–482.
- Glöckner, A. & Witteman, C. (2010) Beyond dual-process models: A categorisation of processes underlying intuitive judgement and decision making. *Thinking & Reasoning*, 16(1): 1–25.
- Gobet, F. & Chassy, P. (2008) Towards an alternative to Benner's theory of expert intuition in nursing: A discussion paper. *International Journal of Nursing Studies*, 45(1): 129–139.
- Gredig, D. & Sommerfeld, P. (2008) New proposals for generating and exploiting solution-oriented knowledge. *Research on Social Work Practice*, 18(4): 292–300.
- Grimen, H. (2008) Profesjon og kunnskap. I: Anders Molander & Lars-Inge Terum (red.) *Profesjonsstudier*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Groopman, J.E. (2009) *Hur läkare tänker*. Göteborg: Daidalos.
- Hammond, K.R. (1996) *Human judgment and social policy: Irreducible uncertainty, inevitable error, unavoidable injustice*. New York: Oxford University Press.
- Hogarth, R.M. (2010) Intuition: A challenge for psychological research on decision making. *Psychological Inquiry*, 21(4): 338–353.
- Iversen, A.C. & Heggen, K. (2016) Child welfare workers use of knowledge in their daily work. *European Journal of Social Work*, 19(2): 187–203.
- Janis, I.L. (1971) Groupthink. *Psychology Today*, 5(6): 43–46.
- Jönsson, A. (2021) Handlingsutrymme i en professionell kontext. I: Stig Linde & Kerstin Svensson (red.) *Välfärdens aktörer: Utmaningar för människor, professioner och organisationer*. Lund: Social Work Press.
- Kahneman, D. (2011) *Tänka, snabbt och långsamt*. Stockholm: Volante.
- Kahneman, D. & Klein, G. (2009) Conditions for intuitive expertise: A failure to disagree. *American Psychologist*, 64(6): 515–526.
- Kirkebøen, G. (1999) Skjønn, formler og klinisk praksis: Hvorfor vurderer erfarne klinikere så dårlig enda de vet så mye. *Tidsskrift for Norsk Psykologforening*, 36: 523–536.
- Kirkebøen, G. (2012) *Hva er intuisjon*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Klein, G.A. (2008/2017) *Sources of power: How people make decisions* (Andra utgåvan). Cambridge, MA: MIT press.
- Kotzee, B. & Smit, J.P. (2017) Two social dimensions of expertise. *Journal of Philosophy of Education*, 51(3): 640–654.
- Larrick, R.P. & Feiler, D.C. (2015) Expertise in decision making. I: Gideon Keren & George Wu (red.) *The Wiley Blackwell handbook of judgment and decision making* (Volym 2). Chichester: John Wiley & Sons.
- Lipsky, M. (1980/2010) *Street-level bureaucracy: Dilemmas of the individual in public services* (Andra utgåvan). New York: Russel Sage Foundation.
- Mercier, H. & Sperber, D. (2011) Why do humans reason? Arguments for an argumentative theory. *Behavioral and Brain Sciences*, 34(2): 57–74.

- Miller, G.A. (1956) The magical number seven, plus or minus two: Some limits in our capacity for processing information. *Psychological Review*, 63(2): 81–97.
- Miller, S.D. & Bertolino, B. (2014) *Feedback-informerad terapi – FIT*. Lund: Studentlitteratur.
- Molander, A. (2016) *Discretion in the welfare state: Social rights and professional judgment* (Volym 129). Abingdon: Routledge.
- Munro, E. (1996) Avoidable and unavoidable mistakes in child protection work. *The British Journal of Social Work*, 26(6): 793–808.
- Munro, E. (1999) Common errors of reasoning in child protection work. *Child Abuse & Neglect*, 23(8): 745–758.
- Munro, E. (2020) *Effective child protection* (Tredje utgåvan). London: SAGE Publications Ltd.
- O’Sullivan, T. (2008) Using decision analysis: Connecting classroom and field. *Social Work Education*, 27(3): 262–278.
- Petersén, A.C. & Olsson, J.I. (2015) Calling evidence-based practice into question: Acknowledging phronetic knowledge in social work. *The British Journal of Social Work*, 45(5): 1581–1597.
- Ponnert, L. (2013) Osäkerhet – ett nödvändigt uttryck för professionalitet eller ett tecken på okunskap? I: Stig Linde & Kerstin Svensson (red.) *Förändringens entreprenörer och tröghetens agenter*. Stockholm: Liber.
- Reber, A.S. & Reber, E.S. (2001) *The Penguin dictionary of psychology* (Tredje utgåvan). London: Penguin Books.
- Richmond, M.E. (1917) *Social diagnosis*. New York: Russel Sage Foundation.
- Rittel, H.W. & Webber, M.M. (1973) Dilemmas in a general theory of planning. *Policy Sciences*, 4(2): 155–169.
- Rosen, A. (1994) Knowledge use in direct practice. *Social Service Review*, 68(4): 561–577.
- Sahlin, I. (2019) *Socialtjänstens trovärdighetsbedömningar: Tilltro och misstro vid handläggning av ekonomiskt bistånd*. Malmö: Égalité.
- Shanteau, J. (1992) Competence in experts: The role of task characteristics. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 53(2): 252–266.
- Sheppard, M. (1995) Social work, social science and practice wisdom. *The British Journal of Social Work*, 25(3): 265–293.
- Sheppard, M., Newstead, S., Di Caccavo, A. & Ryan, K. (2000) Reflexivity and the development of process knowledge in social work: A classification and empirical study. *The British Journal of Social Work*, 30(4): 465–488.
- Simon, H.A. (1956) Rational choice and the structure of the environment. *Psychological Review*, 63(2): 129–138.
- Simon, H.A. (1992) What is an “explanation” of behavior? *Psychological Science*, 3(3): 150–161.
- Smeby, J.-C. (2013) Profesjon og ekspertise. I: Anders Molander & Jens-Christian Smeby (red.) *Profesjonsstudier 2*. Oslo: Universitetsforlaget.

- Socialstyrelsen (2022) *Metodguiden*. [<https://www.socialstyrelsen.se/utveckla-verksamhet/evidensbaserad-praktik/metodguiden/>. Hämtad den 29 maj 2022.]
- Spratt, T., Devaney, J. & Hayes, D. (2015) In and out of home care decisions: The influence of confirmation bias in developing decision supportive reasoning. *Child Abuse & Neglect*, 49: 76–85.
- Stanovich, K.E. (2010) *Decision making and rationality in the modern world*. New York: Oxford University Press.
- Svensson, K. (2021) Emotioner, professioner och organisationer. I: Stig Linde & Kerstin Svensson (red.) *Välfärdens aktörer: Utmaningar för människor, professioner och organisationer*. Lund: Social Work Press.
- Svensson, K., Johnsson, E. & Laanemets, L. (2021) *Handlingsutrymme: Utmaningar i socialt arbete* (Andra utgåvan). Stockholm: Natur & Kultur.
- Svensson, L. (2019) Automatisering – till nytta eller fördärv? *Socialvetenskaplig tidskrift*, 26(3–4): 341–362.
- Taylor, B.J. (2017a) *Decision making, assessment and risk in social work* (Tredje utgåvan). London: SAGE Publications Ltd.
- Taylor, B.J. (2017b) Heuristics in professional judgement: A psycho-social rationality model. *The British Journal of Social Work*, 47(4): 1043–1060.
- Toulmin, S.E. (1958/2003) *The uses of argument*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Wallander, L. (2012) Measuring social workers' judgements: Why and how to use the factorial survey approach in the study of professional judgements. *Journal of Social Work*, 12(4): 364–384.
- Wallander, L. (2022) Uncovering social workers' knowledge use: A study of the tacit-explicit dimension of social workers' professional judgements. *Social Work and Social Sciences Review*, 22(3). [<https://doi.org/10.1921/swssr.v22i3.1638>]
- Wallander, L. & Blomqvist, J. (2005) Who “needs” compulsory care? A factorial survey of Swedish social workers' assessments of clients in relation to the care of abusers (special provisions) act. *Nordic Studies on Alcohol and Drugs* (Engelskt supplement), 63-85.
- Wallander, L. & Molander, A. (2014) Disentangling professional discretion: A conceptual and methodological approach. *Professions & Professionalism*, 4(3): 1–19.
- Wallander, L. & Molander, A. (2016) Learning to reason: The factorial survey as a teaching tool in social work education. *Nordic Social Work Research*, 6(3): 234–250.
- Weiss, C.H. (1980) Knowledge creep and decision accretion. *Knowledge*, 1(3): 381–404.
- Zeijlmans, K., López, M.L., Grietens, H. & Knorth, E.J. (2019) Heuristic decision-making in foster care matching: Evidence from a think-aloud study. *Child Abuse & Neglect*, 88: 400–411.